

ADMINISTRATIVNÍ PROBLÉMY ANTICKÉHO ŘÍMA

Milan Bartošek

Tato stať je třetí a závěrečnou částí mého pojednání o administrativě Římské říše, jehož první dvě části jsou uveřejněny v předchozích ročnících PHS.

Rozvržení této části je shodné s předchozími pro snadnější přehled o jednotlivých úsecích státní správy v různých historických údobích.

Účelem celého pojednání je upozornit na neprávem opomíjenou, ale (pro život v Římské říši stejně jako v každém jiném státě) velmi důležitou problematiku státní správy.

Tyto problémy musí samozřejmě vyřešit každá doba pro sebe způsobem, který považuje za nejvýhodnější. Protože však jde v podstatě o řešení úzkých vztahů mezi státem, sociálními skupinami, společenskými organizacemi a občany, nutně se i mezi nejrozličnějšími způsoby objevují obdoby až shody. Proto se domnívám, že řešení administrativních problémů v antickém Římě nebude bez zajímavosti a užitečnosti i pro naši tak docela odlišnou dobu.

EKONOMICKO-SOCIÁLNÍ PŘEHLED

V předchozí části jsme již viděli, jak se na sklonku principátu - počínaje vládou Marca Aurelia - začínají objevovat první krizové jevy. A za další polovinu století se už Římská říše naplno zmítala v nejhlubší dosavadní krizi, která zachvátila celý její organismus.

Ještě o vládě Antonia Pia (138-161) se hovoří jako o zlatém věku Římské říše, ale od r. 235 už v ní zuřila tak zhoubná krize, že ji málem vyvrátila z kořenů.

Jak je to možné? Proč se kvetoucí dosud principát tak náhle přehřel?

Prameny z této bouřlivé doby jsou poměrně chudé a nejasné, takže ponechávají do značné míry volné pole fantazii badatelů, kteří usilovně hledají příčiny této katastrofy, jmenovitě pak její hlavní pří-

činu, i když se přitom někdy uchylují k nepodloženým dohadům a domněnkám.

Jenomže příčina tak hlubokého a poměrně náhlého rozvratu nemohla být jediná. Byly zde jistě příčiny důležitější a méně důležité, ale jedině shluk mnoha závažných nepříznivých okolností mohl způsobit osudný výsledek, který známe.

Přitom je třeba si uvědomit, že konečná příčina, jež vedla k rozpoutání krize ve čtvrté dekádě 3. století, nemusela být nijak závažná, podobně jako ke stržení obrovské laviny stačil někdy jediný neopatrný krok náhodného chodce. Rozhodující nebyl tedy tento poslední úder, nýbrž celý předchozí nepříznivý vývoj, který pak už musel jednou vyvrstvit a vyústit ve všeobecnou zkoubu.

Výbuch velké krize způsobuje někdy kvalitativní skok v dějinách země, ale k pochopení toho, proč k němu tehdy v Římské říši došlo, je nutno zkoumat, jak výbušná situace vznikala a které nálože to byly, jež nakonec honosnou dříve budovu principátu rozmetaly.

Snad bude nejvhodnější postupovat podle velkých oblastí státního života a sledovat, jak se v nich měnily poměry na konci druhého a na začátku třetího století.

V oblasti ekonomické byl nejdůležitějším jevem úpadek klíčového výrobního odvětví, totiž zemědělství, způsobený zesilujícím se nedostatkem pracovních sil, nejprve v Itálii a poté i v provinciích.

Pro vyspělý otrokářský stát, jakým byla tehdy Římská říše, byl rozhodujícím činitelem počet otroků, kteří v něm byli hlavní výrobní silou. A právě v tomto směru nastával v naší době citelný výpadek. Nebylo již dřívějších velkých výbojů, které byly vždy spojeny s přílivem statisíců otroků. Nyní bylo kupovaných otroků stále méně a úměrně s tím stoupala jejich cena; převažovali už otroci narození v domě pánově (vernaculi). To mělo za následek, že velkostatky musely nechávat část svých pozemků ladem a ostatní půdu měly hůře obdělávanou než dříve.

Sílil sice počet kolónů, formálně svobodných nájemců půdy (ale fakticky více či méně silně závislých na velkostatkářích), ovšem zdaleka ne tak, aby nahradili nedostatek pracovní síly otroků, nadto ještě mnohem levnější. Zato ubývalo svobodných drobných rolníků, kteří už nemohli vydržet soutěž velkostatků, a kromě toho množství pracovních sil neustále pohlcovala armáda.

Ochabující zemědělská výroba měla ovšem nedozírné následky, především nedostatek potravin, který přirozeně vyvolal zvyšování cen za tyto výrobky, což těžce doléhalo na nejnižší vrstvy obyvatelstva.

Nedostatek pracovních sil však zasáhl i řemeslnou výrobu a vedl obdobně k nedostatku spotřebního zboží a k vyšším cenám za ně. Přitom se nijak nezvyšovala produktivita práce, jak toho vyžadoval vyspělejší už stát se svými zvýšenými potřebami; naopak, spíše klesala.

Oslabování kupní síly obyvatelstva, vyvolané uvedenými nepříznivými jevy ve výrobě, působilo samo o sobě negativně na obchod, jemuž nyní vázl plynulý přísun zboží a který nadto musel znovu bojovat s rozmáhajícím se lupičstvím.

Bohatství z nově dobytých území již dávno přestalo plynout do Říma. Teď už byla Itálie odkázána na směnu s provinciemi, která se přesouvala v její neprospěch, protože z nich musela dovážet chybějící potraviny a zboží za vyšší ceny. Itálie se tak ochuzovala a ekonomická síla říše se přenášela do provincií, hlavně východních.

Zvýšené ceny předmětů široké spotřeby a nepoměr mezi zbožím a obživou nutně vedly k inflaci, proti níž byla zejména chudina bezbranná. Majetné vrstvy obyvatelstva jí čelily tím, že investovaly peníze do půdy jakožto trvalé hodnoty a rozšiřovaly a zcelovaly své latifundie, třebaže část získané půdy zůstala neobdělána. Velkostatky se pak snažily vyrobit doma vše, čeho bylo zapotřebí k provozu zemědělské výroby, aby byly co nejméně závislé na veřejném trhu. Tím začal hospodářský separatismus, který směřoval k naturalizaci hospodářského života v zemi. Venkov se odvracel od měst a obě složky tím trpěly.

Nutným důsledkem uvedených okolností bylo, že příjmy státu silně klesaly, kdežto státní výdaje neúměrně stoupaly.

Oblast s o c i á l n í charakterizuje prudké zostřování antagonistických i neantagonistických rozporů mezi jednotlivými třídami a vrstvami společnosti. Napomáhala tomu i zesílená radikalizace bohatství a chudoby, jež už dosáhla neúnosného stupně: na jedné straně nečetní jedinci shromažďovali obrovské majetky a tonuli v přepychu, zatímco na straně druhé miliónové masy zcela nemajetných hladověly.

To vše lze vysvětlit jedině tím, že vládnoucí třída ztratila schopnost řídit společnost, neusilovala o žádný cílevědomý program, nýbrž jen lačně tyla ze svého majetku a starala se jen o to, aby jí její blahobyť a výsady zůstaly co možná neztěněné zachovány.

V jejím složení nastal mezitím důležitý posun. Dříve do ní provinciálové jen pronikali, kdežto nyní v ní už převládali a vnášeli do ní svou mentalitu. To byl ostatně tehdy obecný trend: tak jak římský prvek upadal, tak se provinční prvek vzmáhal: a s úpadkem střediska říše, Říma a Itálie, rostl význam provincií, jejichž vliv znenáhla převládl ve všech směrech.

Podstatně se změnil i poměr mezi městy a venkovem. Zbídačelí ven-

kované opouštěli půdu a utíkali do měst, kam je lákala snadněji obživa a pestřejší život, kde však společensky upadali, začasť až na úroveň lumpenproletariátu. Řím byl tím přeplněn jako ještě nikdy - počet jeho obyvatel přesáhl tehdy milión sto tisíc lidí. Přirozeným rubem tohoto jevu bylo vylidňování venkova se zhoubnými hospodářskými následky pro celou říši.

Do okrajových území pronikali stále více barbaři a usazovali se tam: začíná proces barbarizace Římské říše, jež pak zasahovala i do armády.

Hlavní tíhu doby a snižování životní úrovně nesly nejnižší třídy a vrstvy obyvatelstva, otroci, kolóni, svobodní námezdní pracující a zvláště chudí venkované; a ti z nich, kdo klesli již tak hluboko, že neměli co ztratit, utíkali ze svých domovů do lesů a rozmnožovali řady lupičů.

Tento neblahý vývoj začínala ještě navíc provázet korupce šířící se do veškerého dění, neklamný příznak mravního rozkladu státu.

V oblasti p o l i t i c k é vystupuje do popředí oslabování císařské moci a státní moci vůbec, jak se to nejvíce projevovalo za slabých císařů nebo dokonce za císařů-dětí, za něž vládli ministři nebo příbuzní. A když panovníci nehledali politické řešení vzniklých vnitrostátních obtížných problémů, uchýlovali se k hrubé moci a veškeré hospodářské i společenské tlaky, jež vyrůstaly z nerozumného řízení státu, drželi a potlačovali ozbrojenou mocí.

Sousedé se vždycky navzájem bedlivě pozorují a tak také počínající vratkost Římské říše záhy poznali její vnější nepřátelé a proto zesilovali tlak na pohraniční provincie. Na východě to byla hlavně Perská říše, nově stabilizovaná a rozpínající se na západ. Severní část říše zase napadali stále silněji četné germánské kmeny, nejvíce Gótové na více úsecích, ale také Alamani, Frankové Bavarové aj. Všechny tyto kmeny hledaly pro sebe životní prostor, když byly ze svého původního domova vytlačovány na jih a východ. Právě v té době totiž začínalo velké stěhování národů.

Tyto různé okolnosti vnitřní i vnější povahy způsobily, že armáda začala účinně zasahovat do státního dění i do řízení státu.

Vládnoucí třída se nijak nesnažila posílit a podporovat svobodné a nezávislé rolníky z obavy, aby se pro ni nestali nebezpečným politickým protivníkem; a pokud z různých důvodů utíkali z venkova, raději je dala státem zdarma živit (*f r u m e n t a t i o*), ve městech a hlavně v Římě samém, jen aby je měla pod dohledem, mohla je snadno ovládat a podle potřeby s nimi manipulovat.

Panovníci, místo aby ozdravovali hospodářské poměry ve státě, za-

léčovali stávající neduhy násilným přemísťováním svobodných pracovníků, zaváděním veřejných pracovních povinností (*m u n e r a*), utahováním daňového šroubu a znehodnocováním měny, což ovšem hospodářskou situaci země jen dále zhoršovalo.

Celková politická atmosféra ve státě, která je rozhodující pro život občanů (neboť právě ta v praxi určuje, co se smí a co nikoli, jak se právní předpisy plní či neplní), tedy houstla a útlak širokých vrstev pracujícího obyvatelstva se stupňoval.

Ekonomické a hlavně politické vlivy silně působily na armádu, která se po více stránkách silně změnila, i svým složením. Už to nebyla vlastní římská armáda, které by jen pomáhaly sbory z provincií, nýbrž armáda, složená převážně z provinciálů, do níž ještě po částech vstupovali barbaři. Tento vývoj probíhal živelně, proti všem zásadám dřívější římské vojenské politiky, vyvolán zásadní nutností, totiž nedostatkem branců z Itálie. Je pochopitelné, že za těchto okolností římský bojový duch z této armády vyvanul a že vojáci se starali hlavně o to, aby na válečných výpravách získali co největší kořist. Tím, že armáda byla rozložena v provinciích, kde odrážela útoky vnějších nepřátel, ztrácela povědomí celostátní jednoty a soudržnosti a její jednotlivé složky se začaly navzájem odcizovat.

Bojů i šarvátek bylo mnoho, lidským materiálem se zbytečně plýtvalo a za špatných hygienických podmínek kosily vojáky epidemie, jež čas od času propukaly. To mělo za následek obrovskou spotřebu vojáků na úkor pracovních sil v zázemí a tím i hospodářského života země.

Vnitřní život Římské říše, kde dříve byly náboženské poměry velmi klidné, začalo navíc stále silněji rozhlodávat křesťanství. Římské pohanské náboženství nikoho neutiskovalo, lidé uctívali mnoho bohů podle své libosti, každý bůh měl své kněze, svatyně i chrány a jednotlivé kulty si navzájem nepřekážely. Na tom se nic nezměnilo ani později, když se z Orientu šířily kulty dalších božstev.

Pohanské náboženství se nijak nedotýkalo zájmů státu a jeho kněží, naopak, státu vydatně pomáhali.

S křesťanstvím tomu však bylo jinak. Jeho jediný bůh byl v očích věřících nadřazen všem lidem i organizacím, tedy i římskému císaři a římskému státu. Proto křesťané nepovažovali pro sebe za závazné příkazy státu, pokud se neslučovaly s jejich vírou, a přísahu císaři odmítali. Tím se ovšem dostali do zásadního rozporu nejen se všemi ostatními náboženstvími, nýbrž přímo s antickým státem, tedy podle tehdejšího nazírání do politické opozice, třebaš jen pasívní. Jejich kněží však vystupovali aktivně a přecházeli do stále silnějšího ideo-

logického útoku proti římské státní organizaci. To zase ze strany státu vyvolávalo zprvu nedůvěru, později pak občas vedlo - když už přetékala trpělivost nebo když došlo k nějak rušivé události - k masovému až i krutému pronásledování křesťanů. Zastrášovací účinek takového násilí byl ovšem nevalný a křesťanští kněží naopak dovedně využívali svých mučedníků k rozdmýchávání nenávisti proti římskému státu v nejširších lidových vrstvách, k níž ostatně ochuzované obyvatelstvo mělo více důvodů.

A tak křesťanství přes všechna pronásledování jen získávalo a stále sílilo; tím spíše, že skutečným, skalním zastáncem pohanského náboženství byla tehdy už jen zkomírající stará římská aristokracie.

Je zřejmé, že příčiny hluboké krize 3. století, z nichž hlavní jsme zde uvedli, nepůsobily izolovaně, každá zvlášť, nýbrž souhrnně s mnoha vnitřními vazbami, kterou zhoubné krizové účinky stupňovaly až umocňovaly.

Všechny krizové jevy, které od vlády Marka Aurelia stále více sílily, propukly s plnou silou po zavraždění Alexandra Severa r. 235. Tento čin, který sám o sobě by nebyl v dějinách Římské říše ničím zvláštním, se však za dané celkové situace stal onou rozbuškou, která nahromaděné hospodářské a společenské tlaky přivedla k výbuchu.

Dynastie Severovců představovala totiž i za slabých nástupců Septimia Severa přece jen značnou autoritu císařské moci, takže pádem této dynastie padla poslední překážka a ničivá síla krize se rozpoutala naplno. Úzké vazby mezi jednotlivými jejími příčinami způsobily, že zde nešlo o krizi jen částečnou, dílčí, nýbrž že to byla skutečně druhá všeobecná krize římského otrokářského řádu, která rozvrátila Římskou říši natolik, že se po dalších padesát let zmítala mezi bytím a nebytím.

Jako když se protrhne vodní přehrada, tak tato krize strhávala s sebou a pustošila všechny hodnoty, které se jí dostaly do cesty.

Za všeobecných zmatků výroba, zemědělská i řemeslná, klesala až na minimální úroveň, ale obchod utrpěl ještě víc: na pozemních cestách řádili lupiči a neukázněné vojenské jednotky, na moři zase piráti. Tak se stalo, že namísto směny celostátní nastoupila směna toliko regionální, a to ještě silně ochromená. Znehodnocování měny přitom valem pokračovalo, takže inflace se rozbujela naplno.

Rozhárané poměry této doby a neustálé snižování životní úrovně obyvatelstva, zvláště nejchudších vrstev, vyvolávaly v život všeobecnou nespokojenost, jež pak vyúsťovala v boj všech proti všem. Majetné

vrstvy, na něž doléhal soustředěný tlak ze všech stran, musely o své výhody bojovat na více frontách.

Vražda posledního Severovce se tedy stala signálem k nelítostnému boji o moc mezi velmi početnými pretendenty, z nichž jen několik se udrželo na trůně déle než pět let, mnozí však jen několik měsíců: tak např. v r. 236 se vystřídalo šest císařů.

Císařská moc i autorita Římské říše hluboce upadly, čehož hned pohotově využívali vnější nepřátelé k zesíleným nájezdům. Okrajová území říše, v nichž se nejméně mohl uplatňovat vliv ústředí, se fakticky víceméně osamostatňovaly, ba vytvářely se tam i relativně samostatné státečky.

Vliv armády zesílil natolik, že v této době vojenské anarchie byla to právě ona, jež stále nevybíravěji zasahovala do státního dění a dokonce fakticky rozhodovalo o tom, kdo bude císařem; a císařové si museli v první řadě zachovat přízeň armády, jinak byli ztraceni. Protože však se stávalo, že různé složky armády měly své vlastní kandidáty, docházelo mezi nimi i k otevřeným bojům, jež vedly k rozpadávání dřívější jednoty římské armády; pro velitele takových jednotek nebyl už rozhodujícím zájem státu, nýbrž jejich zájem osobní. Obyvatelstvo pak muselo žít vojenské jednotky, které dlely v kraji nebo jím procházely a svým pobytem jej hospodářsky ničily.

Přes nepřízeň pohanského státu a občasná pronásledování si křesťanská církev nejen udržela, nýbrž dokonce upevnila své postavení díky vynikající organizaci (vytvořené podle vzoru římského státu), rozvětvené nyní již po všech provinciích říše.

Údálosti z krizových let 235-284 podryly, jak se dodatečně jasně projevilo, samotné základy světové Římské říše. Rozvíklaly se úhelné kameny této mocnosti a uvolnily se všechny ryze římské prvky, které ji kdysi vyvolaly v život.

Všechna léta této doby ovšem neprobíhala stejně, na trůn se také dostali schopní jedinci a proto nechyběly ani vážné pokusy o nápravu. Vcelku však celé toto půlstoletí bylo údobím rozvratu, který obyvatelstvo říše nutně vyčerpával a oslaboval, takže vznikla živelná touha po zavedení nového pořádku. A k tomu bylo třeba především znovu upevnit vedení státu, císařskou moc.

Dějinný úkol vyvést Římskou říši z bahna druhé všeobecné krize římského otrokářského řádu připadl shodou různých okolností císaři Diokleciánovi (284-305); ten položil základy nového řádu (dominátu), které pak dovršil jeho důstojný nástupce Konstantin. Další panovníci na tomto jejich díle měnili už jen podrobnosti.

Diokleciánovo rázné vystouperí a jeho a Konstantinovy reformy zna-

menají stabilizaci Římské říše na nových základech a ta, i když ji provázely některé dílčí neúspěchy, umožnila ve svém souhrnu existenci říše na další staletí, což po tak dlouhé a hluboké krizi bylo státnické dílo, které zasluhuje vysokého uznání.

Stabilizace říše ovšem neznamenal návrat k dřívějšímu pořádku, nýbrž novou rovnováhu na zcela odlišných zásadách, neboť dlouhodobá krize - jak jsme viděli - starý pořádek zničila a zanechala po sobě nesmazatelné stopy.

Základní e k o n o m i c k ý problém, tj. zajištění dostatečného počtu pracovníků pro výrobu, bylo nutno nějak vyřešit. Protože otroků bylo nyní relativně stále méně a nebyla naděje, že nějakí další přibudou, nezbývalo než zapojit svobodné obyvatelstvo do výroby.

Ale jak?

Cesta nějaké rovnoprávné pracovní smlouvy s podnikatelem byla pro vládnoucí třídu nepřijatelná a cesta úplného ujeřmení svobodných občanů byla už dávno překonaná. Zůstaly tedy jen různé střední možnosti, pro něž vzor poskytl tehdy už se rozvíjející kolonát, tj. cesta svobody i nesvobody, totiž formální svobody, ale faktické silnější či slabší závislosti s tendencí změnit tuto závislost faktickou v závislost právní.

Šlo zde hlavně o to, aby nejen nedocházelo k fluktuacím, nýbrž aby pracovníci vůbec nesměli opustit své povolání a zaměstnání, a to nejen sami, nýbrž nakonec tak, aby toto zaměstnání zůstalo v rodině natrvalo a přecházelo z jedné generace na druhou. Byl to způsob jednoduchý, ale tvrdý a hrubý, který rozhodně nemohl přispět k rozvoji výroby; naopak, musel budit odpor a snahu vyprostit se z takové vázanosti, třeba i za cenu útěku z domova.

V zemědělství pokračovalo zcelování velkých pozemkových majetků v obrovské územní komplexy, které hospodařily prakticky soběstačně. To těžce dolehlo na svobodnou řemeslnou výrobu, která tím ztrácela odbytu, i na obchod, jehož síť byla již tak podstatně omezena, nehledě ani na zahraniční obchod, jehož obrát klesl na minimum.

Peněžní hospodářství sice docela nezmizelo, ale zdalek již převažovalo hospodářství naturální, což pochopitelně ve svých důsledcích znamenalo hospodářský úpadek.

Radikalizace s o c i á l n í struktury dosáhla nejvyššího možného stupně. Na jedné straně stála vykořisťující třída mocných (p o - t e n t e s), což byla velmi úzká skupina pozemkových magnátů, nejvyšších úředníků a vysokých velitelů, která měla vládu pevně ve svých rukou, na druhé straně bylo veškeré ostatní vykořisťované obyvatel-

stvo. Společnost byla rozdělena do dvou velkých sociálních skupin. První byli *honestiores* (vyšší třídy) s významnými osobními výsadami, druzí jen *humiliores* (nižší třídy) různým způsobem potlačováni a vykořisťováni. Mezi prvními byla spíše jen formálně městská šlechta, kuriálové (*curiales*), protože časem musela převzít tíživou hmotnou odpovědnost za to, že všichni občané města splní své finanční povinnosti vůči státu, hlavně pak povinnost daňovou: toto břemeno, jak dále vyasvitne, mělo pro kuriály katastrofální účinky. Na nejnižším stupni společenského žebříčku pak stáli otroci a hned před nimi kolóni, jejichž postavení se však prudce zhoršovalo, dokonce tak, že mnozí kolóni se pak ve skutečnosti měli hůře než samotní otroci.

U pozemkových magnátů, kteří si svým majetkem a s ním spojenou mocí zjednávali stále větší nezávislost na státu (měli i své vlastní vojenské jednotky), se vytvářely a rozrůstaly vztahy povahy feudální, takže již od 5. století můžeme mluvit o feudalizaci Římské říše.

Všeobecný centralizační trend se projevil i v politické oblasti. Římská říše se přeměnila v absolutní monarchii (do značné míry podle perského vzoru), v níž jediným pánem byl císař, časem uctíváný jako pán a bůh (*dominus et deus* - odtud také vznikl název označující celé toto údobí, *dominát*), s neomezenou vládou nad zemí i lidmi; proti němu pak stálo veškeré obyvatelstvo říše jako jeho poddaní.

Svou vnitřní povahou to ovšem byla vojenská diktatura, neboť armáda se stala nesporným rozhodujícím činitelem ve státě a její moc se nepodařilo zlomit ani těm nejlepším císařům.

Kromě armády se císař opíral o široce rozvětvené, ale těžkopádné úřednictvo, organizované hierarchicky a podle vojenského vzoru, jež s sebou přinášelo stále sílící byrokratismus.

Vojenská správa se definitivně oddělila od správy občanské a tím jen nabyla na významu.

Od 5. století již říše nestačila odolávat tlaku barbarů a proto jim raději dovolovala usazovat se na římském státním území v okrajových oblastech.

Takto ovšem stát, který obrovskou většinu svých obyvatel nelítostně vykořisťoval až zotročoval, měl pochopitelně jen velmi slabou sociální základnu.

Dokud byl císař v dobrých vztazích s armádou, byla armáda jeho hlavní oporou, ale tato opora byla pochybná, protože stačilo, aby se císař s ní nějak nepohodl, a už byl jeho život zpečetěn.

Od dob Diokleciánových byla armáda účelně rozmístěna tak, aby její jednotlivé sbory v okrajových provinciích střežily státní hranice, kdežto jiné, pohyblivé, se z vnitrozemí operativně přesouvaly tam, kde jich bylo nejvíce zapotřebí.

Zlé to však časem bylo s doplňováním trvale půlmiliónové armády, protože bez vážné újmy pro výrobu nestačil již dorost nejen z Itálie samé, nýbrž ani z provincií. Nezbylo tedy než sáhnout do jediné už zbývající, ale zato ohromné zásobárny sil, totiž k barbarům, a zařazovat je do vojenských jednotek.

Ale toto východisko, vyvolané naprostou nutností, bylo více než dvojsečné. Množství bylo sice možné nahradit tímto způsobem, nikoli však jakost (nemluvě ani o politické spolehlivosti těchto jednotek), totiž vojenské schopnosti, dovednost bojovat samostatně i v menších či větších útvarech, klást léčky, manévrovat atd., tedy ty vlastnosti římské armády, získané tradicí mnoha staletí, pomocí nichž Římané dobyli tolika vítězství.

Zvýšený význam armády přinesl nevyhnutelně s sebou i zlepšené hmotné postavení vojáků, což se projevilo též v četných jejich právních výsadách.

Křesťanství se po svém uznání státem (323) stalo záhy vládnoucím náboženstvím a dále sílilo. Církevní organizace se vytvářela podle vzoru státu, ovšem mnohem dokonaleji, a rychle nabývala majetku. Zatímco dříve křesťané požadovali snášlivost, nyní naopak byla křesťanská církev vysoce nesnášlivá: kdo se jí bezpodmínečně nepodřídil, toho prohlašovala za kacíře a tvrdě pronásledovala. Podporovala stát, ale tak, aby zároveň dosahovala svého účelu a svých cílů a především si na státu vymohla rozsáhlé stavovské výsady pro své kněze. Díky vynikající kádrové politice (na důležitá místa dosazovala opravdu nejlepší síly) neznala výkyvů, nýbrž cílevědomě neustále stoupala, až se stala ve skutečnosti státem ve státě, ba nakonec si osobovala nárok na přednostní postavení ve státě.

Římské absolutní císařství bylo stále ještě státem otrokářským, ne však již v plném slova smyslu (stejně jako jím nebyl raný římský otrokářský stát, v němž otroků bylo ještě poměrně málo), neboť otroci v něm již nebyli hlavní výrobní silou. Tou se stále více stávali svobodní pracovníci, ne ovšem zcela svobodní, nýbrž různě závislí na mocných nebo zase silně omezení právními předpisy.

V tomto hybridním postavení římský otrokářský řád dožíval, protože jeho vládnoucí třída již nedokázala ani pevně vládnout, ani úspěšně čelit masovým hnutím nespokojených a vykořisťovaných nejnižších vr-

stev společnosti (které sice neměly žádný revoluční cíl, za který by uvědoměle bojovaly, ale vládnoucí třídu nesmírně vyčerpávaly). Poslední údery germánských kmenů Západořímské říši (476) již ani nebyly vítězstvími, nýbrž spíše jen ranami z milosti, dobíjením již dávno poraženého.

Východořímská říše se udržela ještě dalších sto let až do smrti císaře Justiniána (565), ale ta už měla římský ráz jen částečně; a její následovnice, Bosporská říše, pak již s Římem neměla nic společného.

ZÁKLADNÍ RYSY DOMINÁTU

I když stát raného císařství (principát) přinesl závažné změny a novoty, přece jen organicky vyplynul z římské republiky a byl jejím přímým pokračováním. Naproti tomu absolutní monarchie (dominát) znamenala zásadní přelom spojený s odpoutáním od římských tradic a římských státoprávních prvků. Tento stát již otevřeně upustil od starobylých ústavních pojetí a ustavil se spíše jako despotie orientálního (a přesněji perského) typu. Nebyl to již stát svobodných (a v zásadě rovnoprávných) občanů, nýbrž stát patrimonialní, v němž oproti všemocnému císaři stáli jen jeho poddaní, kde všechno náleželo císaři a kde poslední a rozhodující slovo měl za všech okolností císař. Nebyla to tedy ani demokracie, ani aristokracie, ani plutokracie, nýbrž ryzí autokracie.

To vše mělo ovšem závažné důsledky ve všech oblastech státního života a především také v oblasti státní správy.

Pro absolutní císařství byla totiž státní správa mnohem důležitější než pro stát dřívějších údobí: můžeme říci, že nyní byla vystupňována až do krajnosti, neboť se od základu změnil poměr jednotlivce ke státu. Zatímco v raném otrokářském řádu byla osobní svoboda občanů nedotknutelná a za rozvinutého otrokářského řádu ji stát jako takovou alespoň v zásadě uznával, v pozdním otrokářském řádu (za dominátu) se obyvatelé Římské říše, formálně *c i v e s R o m a n i*, ve skutečnosti stali spíše objekty než subjekty práv. Stát nejen jejich svobodu podstatně omezil zásadou nezměnitelnosti a dědičnosti povolání, nýbrž dokonce jim ukládal přechetné dříve neznámé veřejné povinnosti a úkoly a za tím účelem vydával nesčetné příkazy a zákazy; a správní orgány je musely sledovat a jejich dodržování vynucovat.

Podobně zatímco dříve se stát nevměšoval do osobního života občanů, nyní se snažil podrobně upravit všechny sféry jejich činnosti a dohlížet na ně. Ale to vše bylo třeba neustále zařizovat, evidovat,

kontrolovat, nedodržení nařízených opatření postihovat atd., což si pochopitelně vyžádalo velmi početného správního aparátu.

Podobně jako druhá (podle významu ovšem první) opora císaře, totiž armáda, bylo toto úřednictvo rovněž organizováno centralisticky a hierarchicky (čímž nápadně napodobilo organizační strukturu armády), dokonce se stejným označením civilní služby jako *m i l i t i a* (ovšem *c o h o r t a l i s* či *p a l a t i n a*, nikoli *m i l i t i a a r m a t a*, kteréžto označení bylo vyhrazeno pro službu v armádě).

Tato byrokracie nevyhnutelně sklouzávala do byrokratismu s některými dalšími, závažnými a negativními jevy. Početní stav nižších úředníků se při chabé řídicí práci vedoucích stále rozrůstal, až se stal přebytečným. Přitom kupní síla jejich platů klesala úměrně se znehodnocováním měny. Úředníci si to pak vynahrazovali vydíráním obyvatelstva, bezprávným vymáháním darů a dokonce i soustavou úplatků, což ovšem mravně rozežíralo stát. Nepomohlo ani kontrolování úřednictva pomocí státních špehů (*a g e n t e s i n r e b u s*), neboť časem i ti se dali podplácet.

Nedostatky řízení a žalostné výsledky hospodaření zakrýval stát lživou propagandou, v níž nejvyšším pojmem byla *u t i l i t a s p u b l i c a* (veřejné blaho), které masám namlouvala, že všechno, i nepopulární opatření a neustálá omezování, se dalo vlastně v obecném zájmu a nikoli, jak tomu bylo ve skutečnosti, z naprosté neschopnosti řízení a ve prospěch vládnoucí třídy.

Je jen s podivem, že stát takto řízený vydržel celé dvě staletí než padl.

DIOKLECIÁN A KONSTANTIN

Nástup *D i o k l e c i á n a* k moci byl náhlý a neočekávaný. Nikdo přece nemohl předvídat, že císaře Cara zasáhne v srpnové noci r. 283 blesk, že jeho syn a nástupce Numerianus bude hned příštího roku zavražděn a že císařem se nestane druhý a dokonce starší syn Carův a jeho spoluvladař Carinus, nýbrž jeden z vojenských velitelů.

Proto Dioklecián stál v r. 284 před zcela novou a zvláštní situací, kdy toliko na něm bylo ukázat, zda je či není schopen Římské říši vládnout. Boje zuřily na všech stranách, uvnitř říše i vně, a tak bylo jeho prvořadým úkolem vojensky porazit všechny vnější i vnitřní nepřátele. Tyto boje zabraly Diokleciánovi plných dvanáct let, ale to ještě neznamená, že správu říše ponechával v té době volně běžet jako dosud běžela a bez jakýchkoli změn. Ovšem, za daných okolností se těmto otázkám mohl věnovat jen "za pochodu", tak jak mu to okamžitě možnosti dovolovaly.

Z otřesných zkušeností posledních padesátí let, naplněných sverepými boji mezi četnými pretendenty na trůn a zákeřnými vraždami císařů, muselo pro Diokleciána vyplynout jednoznačné poučení, že totiž nejnáléhavějším úkolem doby bylo spolehlivě chránit osobu panovníka a v zárodku znemožňovat uzurpace, což byly vlastně dva velmi obtížné úkoly vojenské, politické, ale také správní. A pak zde bylo ovšem celé obrovské pole problémů z celé oblasti státní správy, které volaly po vyřešení nebo dořešení.

Ukázalo se, že Dioklecián byl nejen znamenitým vojevůdcem (který úspěšně zakončil všechna svá vojenská tažení), nýbrž i velmi schopným organizátorem, který si dobře uvědomoval hlavní obtíže doby, který sice nemiloval překotné změny, ale který dovedl prosadit i nové a smělé řešení naléhavé otázky, pokud toho bylo opravdu třeba. Nezavrhoval všechno, co bylo před ním, nýbrž dovedně využíval starších prvků a přizpůsoboval je pro nová opatření podle svých představ, neváhal však rázně se vypořádat s dosavadním stavem, který již nepovažoval za žádoucí.

Je pochopitelné, že Dioklecián neměl a ani nemohl mít hned zpočátku připraveno nějaké jednotné a ucelené pojetí státní správy, vcelku i v podrobnostech, je však zřejmé, že se k takovému pojetí postupně propracovával, neboť dílo, které po sobě zanechal, o tom svědčí zcela přesvědčivě, i když své reformy mohl uskutečňovat až teprve když zajistil říši mír a i když se mu nepodařilo dovést všechna zamýšlená řešení až do konce.

Jakkoli byl Dioklecián novátorem v četných a také velmi důležitých směrech, přece jen v zásadních otázkách "římskosti" říše zastával názory spíše konzervativní: lpěl na římské povaze celé říše a zvláště její armády, na římské kultuře, na latině (kterou dal zavést jako povinný úřední jazyk i ve východní části říše) a vůbec dával přednost západní části říše před částí východní.

Naproti tomu K o n s t a n t i n se zcela odpoutal od starořímské tradice a přiklonil se k východní části říše s její civilizací helénistickou. Na Východě také založil druhé hlavní město říše, nazvané po něm C o n s t a n t i n o p o l i s , a křesťanství nepro následoval, nýbrž naopak křesťanskou církev podporoval. Byl to on, kdo tvrdě prosazoval v Římské říši absolutní monarchii orientálního řažení, jak to také dobře odpovídalo jeho kruté povaze, jíž padlo za oběť mnoho lidí, o nichž se domníval, že mu překáží, také četní osobní přátelé a dokonce i jeho manželka a syn (což ovšem nijak nava dilo křesťanské církvi, která ho bez rozpaků posmrtně prohlásila za svatého).

Pokud však šlo o reformy státní správy, Konstantin se jeví jako

dovršitel Diokleciánova díla. Protože však je v pramenech z této doby mnoho mezer, nemůžeme často dobře rozlišit, kam až sahá podíl Diokleciánův a kde začíná podíl Konstantinův. Proto se také hovořívá - a do značné míry právem - o reformách Diokleciána a Konstantina jako o společném díle, i když se všeobecně uznává, že vlastním tvůrcem a zakladatelem *dominátu* byl Dioklecián.

Podle známého výroku Ammiana Marcellina, že (se císař Julián vyslovil, že) Konstantin byl "*novator turbatorque priscarum legum et moris antiquitus recepti*" však někteří badatelé považují Konstantina za většího reformátora než Diokleciána a dokonce i autor nejnovějšího monumentálního díla o římské ústavě De Martino hodnotí Konstantinovy reformy jako pronikavější než reformy Diokleciánovy. Ale všechny takové názory lze stěží přijímat bez výhrad a bez bližšího vysvětlení.

Není pochyb o tom, že oba císařové byli velikými reformátory a že oba budovali na díle svých předchůdců. Je také pravda, že Dioklecián se dopustil více státnických chyb než Konstantin. Ale nelze přitom pustit se zřetele podmínky, za nichž oba jednali. A tu je třeba uvážit, že Dioklecián budoval za podmínek mnohem obtížnějších, že si z díla svých předchůdců přebíral méně prvků a že kvalitativně vytvořil více nového. V zásadě je jistě důležitější a významnější vytvořit něco užitečnějšího, co zde dosud nebylo, než takové nové dílo jen zdokonalovat nebo i částečně měnit. To je dobře vidět právě v oblasti státní správy, zkoumáme-li v tomto rámci (pokud to lze bezpečně doložit) podíl Diokleciánův a podíl Konstantinův, jak o tom bude dále řeč.

Konstantinovi rozhodně nelze upřít vytvoření některých hodnot kvalitativně nových. Tak např. změna pravomocí *praefecta praetorio* z osobní na územní vedla v svých důsledcích k rozdělení říše na Západořímskou a Východořímskou. Nebo celkové postavení císařovo: zatímco Dioklecián je chápal spíše jako novodobou obdobu pravomocí starořímského krále, teprve Konstantin mu dal ráz všemocí tvrdého samovládce orientálního vzoru, příznačný pro údobí *dominátu*. Ale ze všeho nejvýraznější byla Konstantinova zcela odlišná církevní politika: zatímco Dioklecián lpěl na pohanství a na pohanském státním kultu jako na náboženském základu Římské říše, namířenému proti křesťanství, Konstantin naopak přijal křesťanskou církev jako svého nejmocnějšího pomocníka. A právě on vtiskl říši natrvalo pečeť státu ryze absolutistického a teokratického. Jenomže tím vším Konstantin zasel zároveň do říše zárodky a prvky, které ji nakonec zevnitř rozhlašovaly a posléze vydatně přispěly k její zkáze.

Pro další osudy Římské říše je však podstatné, že od doby Konstantinovy se celá stavba *dominátu* již rýsuje naprosto zřetelně jako uza-

vřený celek ve všech základních rysech, takže Konstantinovi nástupci měnili na této stavbě pouze tu a tam některé dílčí řešení při zachování celkového rázu dominátu.

Přejděme však nyní od obecné charakteristiky ke konkrétním otázkám, abychom viděli, před jakými problémy Dioklecian stál a jak je řešil on a jak jeho nástupci.

ÚSTŘEDNÍ SPRÁVA

Za principátu se ústřední správa dopracovala značných úspěchů a již sama okolnost, že Římská říše žila tehdy plnokrevným životem, je toho nejlepším důkazem. Na základech vybudovaných Augustem se ústřední správa mohutně rozvinutla a vcelku zdárně plnila své úkoly.

Nedostatky zde ovšem byly a časem se jasně projeví. Každý z vysokých správních funkcionářů měl na starosti toliko jediný správní úsek, který nijak nenavazoval na úseky jiné, ať byly jejich správní úkoly sebe bližší. Kromě toho stále ještě vedle sebe fungovali noví císařští úředníci a bývalí republikánští magistráti, což často zavdávalo podnet ke dvoukolejnosti, nejednotnosti nebo nepřehlednosti ústřední správy. Kromě toho se u správních úředníků prolínaly úkoly správní s úkoly vojenskými, což v mnoha případech vedlo ke značným nesnázím.

Za velké krize 3. století se uprostřed všeobecných zmatků tyto negativní prvky a rysy jen prohloubily, takže ústřední správa, životně důležitá pro chod impéria, vážla.

Dioklecian, za zcela změněných poměrů, stál tedy před úkolem dosavadní nedostatky odstranit a ústřední správu pozdvihnout na vyšší stupeň.

Jak si však měl počínat? Měl ponechat i nadále dvoukolejnost správních orgánů císařských a republikánských nebo ji nějak vylepšit nebo překonat? Měl ponechat jen císařské úředníky a nějak jejich pravomoci pozměnit či doplnit? Nebo měl celý dosavadní systém zrušit a nastolit systém nový, který by se těsně přimyká k novým poměrům?

Rozvážný praktik Dioklecian postupoval podle své osvědčené uvážlivé metody. Na jedné straně vytýčil několik nových vůdčích zásad, na nichž trval, že totiž veškerou správu, a tedy zejména ústřední správu nutno odmilitarizovat (tj. zbavit správní orgány vojenských pravomocí), sjednotit, hierarchicky uspořádat a za vedoucí funkcionáře dosadit lidi zkušené a schopné. A na druhé straně si dobře rozvážil, co z dřívějšího stavu by mělo zůstat a v jaké podobě.

1. Dominus

Především zde byla otázka státoprávního postavení římského císaře.

Dioklecián otevřeně zavrhl dřívější pojetí panovníka jakožto principa, totiž kamuflovaného republikánského magistráta, nadaného formálně jen vyšší autoritou než jaká příslušela ostatním magistrátům. Pro Diokleciána byl panovník skutečným císařem, vládařem s mocí nijak neomezenou, opravdový *d o m i n u s*, svrchovaný pán nad celou říší i veškerým jejím obyvatelstvem, stále však vladař římského typu. Ustanovením se císař stával vyvolenecem (pohanských) bohů, což navenek projevil tím, že se zahalil do nachového roucha.

A jako všemocný císař nemá žádné přesně vymezené pravomoci, vládne prostě absolutně. Proto také státní správu řídí v nejvyšší instanci, rozhoduje všechny zásadní otázky z této oblasti i - pokud to uzná za vhodné - kteroukoli jinou otázku podružnější.

Jenomže v Diokleciánově pojetí nevládne císař jediný, nýbrž kolegium císařů, nejprve dva a po skončení obranných válek dokonce čtyři, a to tak, že dva mají vyšší titul Augustus a dva titul nižší, Caesar, jakoby augustové byli otci svých cézarů; přitom asi za dvacet let se měli augustové sami vzdát trůnu, na jejich místa měli nastoupit dosavadní cézarové, nyní už jako augustové, a ti si zase sami měli vyvolit své cézary. Tak se měla zároveň vyřešit i nástupnická otázka automaticky a bez politického otřesu, který dosud provázival změny na trůně, a tím i vyloučit nebezpečí potenciálních uzurpátorů. Pro ustanovení cézarem měly být výlučně rozhodující vynikající osobní vlastnosti a schopnosti vyvolených, nikoli jejich rodové výsady nebo příbuzenské svazky.

Kolegium císařů, navazující na vzory z doby principátu (např. "*d i v i f r a t r e s*" Marcus Aurelius a Lucius Verus), bylo tedy jakousi vzdálenou obdobou kolegia republikánských magistrátů, avšak obdobou skutečně jen vzdálenou, protože nyní zde chyběly důležité omezující zásady *annalitus* a *intercese*: každý z císařů byl totiž ve své oblasti po dobu své vlády, která nebyla předem nijak omezená, svrchovaným a zcela nezávislým pánem, takže žádný z členů kolegia nesměl do jeho opatření zasahovat.

Tento ryze racionální a teoreticky bezvadný systém, zvaný v literatuře jako Diokleciánova tetrarchie, se však v praxi neosvědčil, právě pro výběr nikoli nejvhodnějších osobností a zhroutil se ještě za života svého tvůrce.

Již za principátu, nejdříve za Domiciána (81-96) a později za Aureliána (270-275) se objevila pojetí panovníka jako "pána a boha" (*d o m i n u s e t d e u s*). Tím spíše byl tak nazýván císař za

dominátu. To odpovídalo orientálním názorům a zvykům, ale oficiální stanovisko bylo jiné. Dioklecián tvrdil, že moc mu odevzdal Iuppiter a odtud se zval Iovius (a všemožně pěstoval kult Jovův, s jeho obrazem dal razit množství mincí, jemu zasvěcené chrámy dal postavit v Nicomedii, kde byl prohlášen za císaře a v Saloně (Splitu), kde dal vybudovat obrovský císařský palác); Konstantin zase, když už se přimkl ke křesťanství, že je vyšlancem Boha na zemi (nyní však už Boha křesťanského) a proto že mu přísluší božské počty.

Vše, s čím přicházel za dominátu císař do styku, se stávalo posvátným (*sacrum*) a urážka císaře se stala nejtěžším zločinem vůbec (*crimen maiestatis*). Pro křesťanskou církev bylo ovšem zbožnění císaře za jeho života nepřijatelné, ona uznávala císaře jen za božího zástupce na zemi.

V dalším se prolínala a doplňovala pojetí pohanské a křesťanské a posléze převládlo pojetí křesťanské s konečným výsledkem, že podle božského řádu je jediným správným státním zřízením monarchie a jako je jediný Bůh, tak také má být jediný vladař na zemi, vykladač božské vůle.

Pravidelným řešením nástupnické otázky byla pak *designatio*, jíž dosavadní císař určil svého nástupce, a kterou v Západořímské říši potvrzoval senát aklamací, kdežto ve Východořímské říši konstantinopolský patriarcha korunovaci. Protože se císařovo charisma nutně vztahovalo i na syna panujícího císaře, převládal při designaci nejčastěji princip dynastický.

2. Consistorium

Dioklecián, který byl synem prostého dalmatského lidu a jen díky svým mimořádným schopnostem se vypracoval od píky, byl vlastně samouk a praktik, ale protože byl inteligentní, znal dobře meze svých možností a pochopil také, že pro rozhodování o odborných otázkách a vůbec pro úspěšné řízení říše potřebuje spolehlivé osobní rádce.

Tím ostatně navazoval na dávnou římskou tradici, podle níž už republikánští magistráti mívali svůj poradní sbor, *consilium*. Ale také principové používali takových služeb, nejdříve svých osobních přátel a známých, které ovšem povolávali, jen když to uznali za vhodné. Teprve od Hadriána můžeme mluvit o stálé císařské radě složené z vybraných státem placených jedinců, mezi nimiž význačné postavení měli vynikající klasičtí právníci.

Konsilium pracovalo v sekcích a řešilo přednostně otázky justiční a administrativní. Jeho stanovisko mělo ovšem sílu hlasu toliko po-

radního, takže princeps si zachovával volnost rozhodování a také někdy jednal proti doporučení konsília. Dobří principové se všam míněním své rady řídili - připomíná se výrok Marka Aurelia: "Je spravedlivější, abych já následoval rady tolika přátel, než aby tolik přátel následovalo vůli mne samého."

Dioklecián tedy mohl pokračovat ve šlépějích svých předchůdců nebo dokonce předchozí vzor vystupňovat a vytvořit ze své rady státní instituci s přesně vymezenou kompetencí. On se však rozhodl pro pružné řešení, které lépe odpovídalo duchu doby a změněným podmínkám vlády: vytvořil si kolem sebe poměrně úzký sbor vynikajících pracovníků, které svolával, kdykoli toho bylo třeba.

Na znamení nového poměru vladaře k poddaným museli při jednání všichni členové rady stát okolo sedícího císaře a odtud se tento nový druh císařské rady zval *consistorium*. Je pravděpodobné, že stálými členy konsistoře byli čtyři hlavní dvorští úředníci (*magister officiorum*, *quaestor sacri palatii*, *comes sacrarum largitionum* a *comes rerum privatarum* a *vicarius a consiliis sacris*, nikoli však *praefecti praetorio* (jejichž pravomoc Dioklecián záměrně oslaboval), kteří přicházeli do konsistoře vždy jen od případu k případu na zvláštní pozvání.

Dioklecián potřeboval pomocí konsistoře hlavně v odborných otázkách justičních a administrativních, méně v otázkách politických a vojenských, jimž sám dobře rozuměl.

Později se počet členů konsistoře (nyní už zvané *sacrum consistorium*) zvyšoval. Přicházeli tam *praefecti praetorio*, vojenští velitelé i nižší státní funkcionáři. Stálí členové rady se nazývali *comites consistoriani*.

Jádrem konsistoře byla *arcana consistorii*, početně omezený kroužek nejvýznamnějších rádčů, jimž císař nejvíce důvěřoval a s nimiž projednával nejdůležitější nebo nejchoulostivější otázky.

Rozsah projednávaných otázek se podstatně rozšířil, vlastně až na celou oblast řízení státu. Zvláště důležité místo měly otázky vysoké politiky.

3. Comitatus

Ze principátu byl císařský dvůr přirozeně v Římě, ale Dioklecián, který dlel neustále v poli, byl zvyklý řešit všechny problémy opera-

tivně; proto nemohl potřebovat pomocníky, kteří by zůstali na jednom místě vzdáleném od něj stovky a stovky kilometrů, kam by mohl zajíždět jen občas, a to ještě bylo nejisté. Proto se rozhodl vozit celý svůj dvůr s sebou na všechny válečné výpravy spolu se svou tělesnou stráží a početnými vojenskými jednotkami, které tvořily jádro jeho operativní armády, elitní a velmi mobilní. Podle tohoto způsobu se jeho dvůr i s vojenskými jednotkami označoval jednotným názvem *comitatus* (průvod), vojska samotná zpravidla *comitatenses*.

Císařský dvůr sám o sobě nebyl nijak nepřetržitý, neboť kromě jiného zahrnoval vlastně všechny orgány ústřední správy uspořádané jako zvláštní úřady. Také v tomto směru budoval Dioklecián na díle svých předchůdců, jež podle nových potřeb doplnil a zlepšil. Hlavní císařské úřady převzal z dob principátu, ale jejich početní stavy udržoval stále v mezích účelnosti a možností svého komitátu.

Postupem času však tyto úřady živelně narůstaly až nad únosnou míru. Z původního operativního nástroje řízení, jaký Dioklecián zamýšlel a jaký uskutečnil, se stala obrovská a těžkopádná byrokratická mašinerie, která špatně plnila své poslání a své úkoly a nadto byla velmi nákladná.

Podle hodností se císařské úřednictvo členilo na víceméně uzavřené kategorie. Zvláštní a výsadní postavení měli úředníci nejvyšších stupňů s tituly *illustris*, *spectabilis*, *clarissimus* a *perfectissimus*.

V čele hlavních ústředních správních úřadů stáli *magister officiorum*, který požíval zvláštní důvěry císařovy, velel jednotkám jeho tělesné stráže a bezpečnostní policie (pečlivě vybírání *agentes in rebus*, jejichž počet vzrostl až na tisíc mužů) a řídil dvorní ceremoniál, poštovní službu, státní zbrojní díly atd., zejména pak císařské kanceláře (*scrinia*), jejichž vedoucí se podle toho zvali *magistri scrinarii* (byli to *magister epistularum*, *magister libellorum*, *magister memoriae*, *magister rei privatae*, *magister sacrarum cognitionum*, později prostě podle kanceláří jež řídili (tj. *ab epistulis*, *ab libellorum* apod.); nově ještě mezi nejvýznamnější přistoupila kancelář *dispositiōnibus*, jejímž úkolem bylo plánovat veškerou činnost celého císařského dvora;

quaestor sacri palatii, "ministr spravedlnosti", hlavní právní poradce císařův, pořizoval návrhy zákonů a rozhodnutí soudních i správních - císař mu někdy delegoval svou nejvyšší soudní pravomoc; jeho pomocníky (*adiutores*) dodával *magister officiorum* ze svých kanceláří;

comes sacrarum largitionum, "ministr financí" hlava finanční správy a státního pokladu, nazývaný tak proto, že nejprve zařizoval císařovy dary úředníkům a vojákům; dozíral na řádný odvod daní a v oblasti finanční správy vykonával jurisdikci jako odvolací instance, a to *vice sacra* (tj. bez možnosti dalšího odvolání k císaři); jemu podléhala státní pokladna (*fiscus*), státní mincovny, doly, zahraniční obchod aj.;

comes rerum privatarum spravoval část císařova majetku zvanou *res privata Caesaris*, kam spadaly zejména císařské domény;

praepositus sacri cubiculi, vrchní císařský komorník, jímž býval obvykle eunuch a intimní přítel císařův, nabýval postupně s "orientalizací" císařského dvora stále silnějšího postavení. Pomocí svých podřízených zajišťoval řádný chod služeb v celém císařském paláci, též při dvorním ceremonálu, pečoval o císařovu šatnu a ložnici - jen pro zachování ticha kolem císařových komnat sloužily tři dekurie zřízenců (*silentiarii*).

Každý z vedoucích dvorských úředníků měl k ruce početný aparát podřízených zaměstnanců (*officium*), který časem narůstal a v některých případech dosahoval i několika set členů. Vedoucí úředníci nebyli zpravidla a ani nemuseli být práva znalí a proti jim pomáhali přísedící (*ad sessor*), přibíraní z řad advokátů (*advocati*) byli v té době vysoce váženou stavovskou skupinou právníků).

Podrobný seznam všech císařských úředníků se nazýval *laterculum*, měl zvláštní oddělení pro nejvyšší úředníky (*laterculum maius*) a zvláštní pro úředníky podřízené (*laterculum minus*).

ÚZEMNÍ SPRÁVA

Na svých četných válečných taženích se Dioklecián osobně přesvědčil o tom, že dosavadní členění Římské říše, tak jak vznikalo živelně dobýváním dalších a dalších území, již naprosto nevyhovuje. Provincie byly zcela rozdílné svou velikostí i významem, což samo o sobě ztěžovalo, ne-li znemožňovalo jednotnou a řádnou územní správu říše. Vedle provincií malých a méně významných existovaly totiž provincie obrovské a zvláště důležité pro celou říši, v nichž bylo nutno umisťovat silné vojenské jednotky, což přirozeně vyvolávalo odstředivé síly, možnosti vzpoury proti Římu a vystoupení pretendentů-uzurpátorů proti panujícímu císaři.

Kromě toho dřívější důvody pro výsadní postavení Itálie jakožto

mateřské země oproti celému ostatnímu území říše a zčásti i Říma jakožto hlavního a sídelního města již dávno odpadly.

Za těchto okolností neměl Dioklecián ani mnoho na vybranou, protože zachovávat dosavadní stav by znamenalo uzavřít cestu zdravému vývoji a vystavovat se krajnímu nebezpečí. Proto se rozhodl uskutečnit v oblasti území správy říše zásadní reformy.

4. Roma, Constantinopolis

Z tohoto hlediska byla pro Diokleciána nejméně naléhavou otázka Říma, který ztratil mnoho na svém dřívějším významu, protože už nebyl sídelním městem. Byl vzdálen od míst, kde bojoval Dioklecián, pro něhož byla vhodnější jako nové sídelní město podstatně dostupnější Nicomedia u Marmarského moře. Také ostatní tetrarchové měli svá sídelní města (Sirmium, Milán, Trevír).

Ale Řím nebyl už ani střediskem hospodářského života říše, který na Západě slábl, kdežto na Východě se držel na výši. Městu, v němž stále ještě žila nejbohatší pozemková aristokracie (a utrácela tam výnos svého majetku), zbyla jen veliká rozloha, obrovský počet obyvatel (který podle některých odhadů dosahoval dvou a půl miliónů lidí) a slavná minulost. Protože jeho ustálená a početně dobře vybavená městská správa vcelku vyhovovala, Dioklecián ji ponechal i nadále v činnosti. Zůstali i nižší správní úředníci a některé dosavadní výsady města jako bezplatné rozdávání obilí a masa nejchudším vrstvám obyvatelstva.

Z republikánských magistrátů ponechal Dioklecián málo významné správní úkoly jen prétorům a kvestorům. Konzulové zůstali sice velmi vážení, ale jen jako nositelé vznešeného titulu a vysoké funkce, která však ve skutečnosti byla zbavena veškeré politické moci.

Podobně si zachoval senát, díky obrovskému majetku svých členů, důstojné společenské postavení a z jeho řad vybíral císař vysoké státní funkcionáře. Senát směl i nadále zasahovat do různých otázek správy města, ztratil však jakýkoli vliv na politické události říše.

Tento stav se upevnil po r. 326, kdy Konstantin založil na Bosporu nové hlavní a zároveň sídelní město nazvané po něm Constantinopolis (jinak zvané též *R o m a n o v a*). Jeho správa se časem zcela přizpůsobila svému vzoru, správě Říma. Obě města si byla navzájem rovnocenná a jejich senáty vykonávaly prakticky toliko funkce městské rady.

I když Constantinopolis nedostihla Řím svým rozsahem a počtem oby-

vatelstva, jako hlavní a sídelní město celkově silnější Východořímské říše svým politickým vlivem čím daleko předstihla.

5. Provincia, dioecesis, praefectura

K radikální přeměně dosavadního členění státního území Římské říše, tj. k přerování dávnověkých vztahů a svazků všeho druhu, bylo třeba administrativní odvahy a Dioklecián tuto odvahu měl.

Namísto dřívějších zcela nesourodých celků nastolil členění nové, jednotné a účelné, v němž už nebylo místo pro dosavadní rozlišování mezi provinciemi senátními a císařskými. Smyslem tohoto opatření bylo postavit všechny provincie na přibližně stejnou úroveň, což zaručovalo lepší administrativní pořádek: provincie byly nyní řádově menší a proto snáze ovládatelné, vybavené jen nezbytným počtem vojenských a policejních sil, jejich místodržící měli menší pravomoc a tím se stali závislejší na císaři. Do této jednotné soustavy provincií začlenil Dioklecián i Itálii, která tím ztratila své dřívější výsadní postavení.

Protože těchto nových administrativně stejnorodých provincií, které se staly základními články státní správy, bylo nyní mnoho, zřídil nad nimi Dioklecián správní jednotky vyššího stupně, diecéze, z nichž každá zahrnovala více provincií, a nad těmi ještě prefektury jako správní jednotky třetího stupně vždy s několika diecézemi.

Celý tento jednotný systém nevznikl ovšem najednou, nějakou celistvou správní reformou, nýbrž vyvíjel se postupně podle potřeby a nikoli bez dočasných zvratů. A právě z toho, jak takto po částech jeden kámenek po druhém zapadal do celkového obrazu, je vidět, že Dioklecián zde postupoval podle předem promyšleného pojetí, že již při prvních úpravách provincií měl na mysli jejich budoucí celkovou a jednotnou soustavu, která se pak znamenitě osvědčila. Na tom nic nemění skutečnost, že v některých případech došlo i k opravám: naopak, ty jen dokazují, že Dioklecián - právě tak jako umělec, který neváhá pozměnit části svého díla, s nímž není spokojen - usiloval o co nejdokonalejší uskutečnění svého administrativního záměru.

V čele provincie stál místodržící s různým titulem podle významu provincie a podle jeho dosavadních hodností. Nejvyšším druhem místodržících byli *p r o c o n s u l e s*, kteří spravovali tři nejvýznamnější a stále ještě privilegované provincie (Africa, Achaia, které podléhaly ilýrskému *p r a e f e c t u p r a e t o r i o*, a Asia, jež podléhala přímo císaři); nižším druhem místodržících byli *c o n s u l a r e s* (nyní ovšem i takoví, kteří skutečnými konzuly

nikdy nebyli) a nejnižším *correctores* a *praesides*.

Pravomoc všech místodržících byla výlučně civilní, některé vojenské úkoly plnili jen výjimečně.

Jejich základní povinností bylo udržovat v provincii klid a pořádek a dodávat do ústředí předepsané daně. Za těmito účely museli často jezdit po provincii, osobně kontrolovat řádný chod správy a na místě odstraňovat všechny závady a řešit závažné problémy, pokud se vyskytly. Pro vyřizování administrativních záležitostí měli své *officium* s patřičným množstvím pomocných sil.

Dosavadní sněm provinciálů, zvaný *conventus*, který fakticky vyřizoval samosprávnou agendu, přeměnil Dioklecián v řádný provinční orgán, který měl užitečnou činnost konventu posílit a pozdvihnout na vyšší kvalitativní stupeň. Tento dobrý záměr však nepřečkal éru Diokleciánovu.

Na začátku Diokleciánovy vlády bylo jen 31 provincií, na konci jeho života už 87 a tento jejich počet dále vzrůstal: v r. 369 jich bylo 113 a na začátku 6. století přes 120!

Zřízením vyšší správní jednotky, diecéze (*diocesis*), sledoval Dioklecián myšlenku vyrovnat a sjednotit správu Římské říše a urychleně vyřizovat nejdůležitější záležitosti. Diecézí bylo dvanáct: Oriens, Pontica, Asiana, Thracia, Moesiarum, Pannoniarum, Britaniarum, Galliarum, Viennensis, Italiciana, Hispaniana a Africae. Každá z nich měla více provincií a nejvíce ze všech Oriens, v níž se jich udává až devatenáct a mezi nimi - Libia superior (Cirene), Libia inferior, Thebais, Aegyptus Iovia, Aegyptus Herculia, Arabia, Arabia Augusta Libanensis, Palaestina, Phoenicia, Syria Coele, Augusta Euphratensis, Cilicia, Isauria, Cyprus, Mesopotamia, Osrhoene.

Během 4. století došlo k některým změnám, hlavně v rozdělení diecézí. Itálie, která ztratila téměř všechny své dřívější výsady, především osvobození od daní, zahrnovala i s ostrovy jedenáct provincií - Venetia et Histria, Aemilia et Liguria, Alpes Cottiae, Flaminia et Picenum, Tuscia et Umbria, Campania et Samnium, Apulia et Calabria, Lucania et Bruttii, Corsica, Sardinia, Sicilia - které jen zčásti navazovaly na dřívější *regiones* (viz předchozí stať). Později byl tento počet ještě zvýšen na 17 provincií, jež byly ovšem v průměru menší než byl průměr ostatních provincií. V této diecézi se ještě rozlišovaly dvě části, totiž severní (*Italia annonaria* a *Italia suburbicaria*).

V čele každé diecéze stál *vicar* *ius*.

Nad diecézemi vznikly na počátku 4. století jako správní jednotky třetího stupně prefektury (za republiky termín *praefectura*

označoval - jak jsme viděli - obvod více měst, v němž působil *praefectus iure dicundo*), doložené teprve za Konstantina. Zřejmě se však přinejmenším připravovaly již za Diokleciána, protože se úzce přimykaly k velké Diokleciánově ústavní reformě, zvané tetrarchie, tj. spolumláda čtyř císařů, z nichž každý měl u sebe jednoho *praefecta praetorio*, tehdy ovšem jen jako osobního zástupce císařova.

Prefektury za dominátu již znamenají jasně vymezenou územní správní jednotku. Byly čtyři, na západě Italia a Gallia, na východě Illyricum a Oriens (později počet prefektur klesl na tři, ale zase se ustálil na čtyřech) a každá z nich zahrnovala diecéze a provincie, které byly v jejím obvodu.

Tato správní organizace s rozčleněním na prefektury, diecéze a provincie se udržela až do zániku Římské říše.

6. Praefectus praetorio

Již za principátu byl tento funkcionář - jak jsme viděli v předchozí části - nejmocnějším mužem v říši po císaři a užíval také nejvyšších titulů (*eminentissimus*, *excellentsissimus*, *gloriosissimus*, *magnificentissimus* aj.). Někteří z nich pak z této funkce vystoupili přímo na císařský trůn (tak Macrinus r. 217, Philippus Arabs r. 244 nebo Carus r. 282). Diokleciánův přímý soupeř Arrius Aper tak tak že neuchvátil nejvyšší moc a ostatně není ani jisté, zda sám Dioklecián nezastával tuto funkci (jak by se dalo soudit z toho, že *praefectus praetorio* dostával někdy *ornamenta consularia* a že Dioklecián se při svém prvním konzulátě označoval jako *consul II*).

Ať tak či onak, Dioklecián zřejmě spatřoval ve funkci gardového prefekta skryté nebezpečí pro sebe a proto ji několika důmyslnými opatřeními omezil, hlavně tím, že vojenského velitele přeměnil na úředníka v podstatě civilního a že ho z ústředí přesouval do územní správy.

Ze Diokleciána byl *praefectus praetorio* kromě svých důležitých funkcí v soudnictví a stále ještě ve vojenství (ručení za dobrý stav armády) hlavou veškeré správy své oblasti se zvláště významnou odpovědností ve správě finanční. V pojetí Diokleciánově působil každý ze čtyř prétoriánských prefektů u svého císaře (augusta či cézara) v jeho osobním zastoupení.

Konstantin dovršil Diokleciánův záměr tím, že zbavil prefekta ja-

kékoliv vojenské pravomoci a tímto omezením na sféru výlučně civilní ho učinil pro císaře méně nebezpečným. I tak byl *p r a e f e c t u s p r a e t o r i o* stále ještě nejvyšším funkcionářem po císaři (třebaže čestný titul konzula se považoval za přednostní), sídlil většinou ve stejném městě jako císař a s jeho zmocněním vykonával též nejvyšší jurisdikci (*v i c e s a c r a*).

Nad svými podřízenými úředníky měl kázeňskou pravomoc, ale na jmenování hlavních z nich směl podávat císaři jen své návrhy. Císař mu však zpravidla delegoval pravomoc vydávat obecné právní normy. Svůj úřad nastupoval zpravidla po úspěšném vykonávání jiných vysokých funkcí, ba i po konzulátu, a byl nositelem nejvyšších titulů, nosil nachový plášť až po kolena a jen jeho psací náčiní ze zlata vážilo 50 kg!

Jeho administrativní pravomoc, zahrnující celou oblast správy, byla ve sféře finanční ještě rozsáhlejší než za principátu, od dohledu nad vikářem a nad mírem v zemi (i v ohledu náboženském) až po kontrolu dopravy, cen na trhu, ba i soukromého života úředníků. Ku pomoci v úředních věcech měl početné *o f f i c i u m*.

Takové postavení si *p r a e f e c t u s p r a e t o r i o* zachoval po celou dobu trvání Římské říše a fungoval úspěšně i v Byzantské říši, jak o tom svědčí skutečnost, že v Řecké sbírce 168 novel, která vznikla za Tiberia II. (578-582) figurují vedle novel Justiniana, Justina II (565-578) a Tiberia II. také tři edikty *p r a e f e c t a p r a e t o r i o*.

7. Vicarius

Dioklecián, aby dále oslabil moc *p r a e f e c t a p r a e t o r i o*, pozměnil postavení jeho zástupce (*a g e n s v i c a s p r a e f e c t i p r a e t o r i o*), který dříve fungoval jen když prefekt nebyl přítomen nebo když bylo třeba zařídit něco důležitého ve vzdálených končinách.

Dioklecián však postavil vikáře v čelo diecéze a vybavil ho mimořádnými pravomocemi. Nyní už nepodléhal v žádném směru prétoriánskému prefektovi, nýbrž byl přímo odpovědný toliko císaři, který ho také jmenoval (jako muže své zvláštní důvěry).

Jeho hlavním úkolem bylo kontrolovat provincie a podávat císaři spolehlivé zprávy o skutečné situaci v každé z nich. Ve své diecézi měl obdobné postavení jako prefekt ve své oblasti. Podléhali mu všichni místodržící v diecézi kromě z privilegovaných provincií (Africa, Asia, Achaia); není ovšem pochyb o tom, že ani ti nepřehlíželi skutečnost, že za vikářovými projevy v diecézi stojí sám císař.

Když se po vládě Konstantinově ustálila územní organizace Římské říše s prefekturami a diecézemi, vystupoval už zase vikář jen jako prefektův zástupce, takže v jeho přítomnosti pozbýval své pravomoci.

Vikář měl titul *p e r f e c t i s s i m u s*, později *c l a r i s s i m u s*, *b a i s p e c t a b i l i s*. Dohlížel hlavně na to, aby místodržící jeho diecéze konali řádně své povinnosti, aby svou pravomoc nepřekračovali, aby fungovaly dodávky do Říma i zásobování obyvatelstva, aby správně probíhal odvod branců atd.

Byl povinen cestovat po diecézi, nikoli však častěji než dvanáctkrát do roka (protože cesty s jeho průvodem byly nákladné); Theodosius I. dokonce pohrozil vikářskému úřadu pokutou 50 liber zlata za překročení tohoto zákazu. Podobně za nedostatečnou péči o císařské paláce hrozila vikáři pokuta 30 liber zlata. I z toho je vidět, jak v pozdním dominátu silně poklesla státní disciplína, když bylo nutno hrozit tak ostrými tresty.

Po ukončení svého úřadu musel vikář zůstat ještě 50 dní ve svém dosavadním sídle, aby se mohl odpovídat za své činy a bránit proti případným stížnostem.

8. Civitates

Ve světové Římské říši hrála města za principátu prvořadou úlohu jakožto střediska hospodářského života.

Padesát let všeobecné krize 3. století však vážně narušilo nebo i zničilo všechny důležité hospodářské vztahy a vedlo k tak hlubokému úpadku provinčních měst, hlavně na Západě, že se z nich až na několik výjimek už nevzpamatovala. Tomuto neblahému osudu odolalo jen málo velkých měst, která na sebe strhla dosavadní výrobní a obchodní styky. Na Západě to byly zejména Augusta Treverorum, Ravenna, Aquileia a Carthago, na Východě hlavně Alexandria a Antiochia.

Právní postavení provinčních měst se vcelku vyrovnalo, protože odpadla *m u n i c i p i a* a dosavadní rozdíly mezi městy se setřely. Odpadly však také dřívější městské svobody, které se už neshodovaly s režimem absolutní monarchie. Městské komicie docela zanikly a prostí občané tak přestali mít vliv na veřejné záležitosti.

Stát tvrdě vymáhal své stále se zvyšující požadavky, aby mohl krýt své obrovské výdaje a nijak nebral ohled na to, zda je města stačí uspokojovat. Císařské orgány, které měly městům pomáhat, se nakonec staly jejich metlou: vyvýšily se nad městské magistráty a posléze samy rozhodovaly všechny důležité otázky městské správy.

Zatímco dřívější *c u r a t o r e s r e i p u b l i c a e* se

omezovali na kontrolu městské administrativy, zvláště finanční, nyníjší *c u r a t o r e s c i v i t a t i s*, jmenovaní císařem na návrh kurie, si osobovali stále širší pravomoci, až se stali ve skutečnosti rozhodujícím orgánem města, který řídil nejen zásadní otázky finanční správy, nýbrž i městskou policii, ba i přípravné soudní úkony včetně vyšetřování a zatýkání.

Novým císařským orgánem byl *d e f e n s o r c i v i t a t i s* (zvaný též *d e f e n s o r p l e b i s*), zřízený proto, aby chránil drobný lid před útlakem a újmami ze strany mocných (*p o t e n t e s*). Proto jeho pravomoci byly velmi široké, sahaly od drobné jurisdikce až po částečnou pravomoc policejní, zákroky proti pohanům, péči o cesty, dohled nad trhy i různá opatření ve finanční správě a v nesporném soudním řízení. Jenomže těmto rozsáhlým formálním pravomocím neodpovídala jeho skutečná moc, protože *d e f e n s o r* se neopíral o patřičný mocenský aparát, jímž by mohl čelit tlaku mocných, takže ani nemohl splnit své poslání.

Podstatně se k horšímu změnila situace městských radních, kteří nyní tvořili zvláštní třídu. Zatímco za principátu měli ve městě nadřazené postavení s četnými výhodami a výsadami, nyní - přestože patřili mezi *h o n e s t i o r e s* - se jejich funkce stala spíše tíživým břemenem.

Městský senát tvořili nejbohatší měšťané, zprvu výlučně se značným nemovitým, později i movitým majetkem. Dříve do tohoto senátu přicházeli bývalí městští magistráti, kdežto nyní naopak městským magistrátem se stával jedině někdo z členů kurie. Kromě toho se členství v městském senátě stalo dědičným v mužské linii.

Hlavním úkolem radních bylo vybírat a odevzdat daně za celé město, přičemž, pokud se něčeho nedostávalo do předepsané částky, museli to jako kolektiv nahradit ze svého.

Kromě veškeré odpovědnosti za městskou správu měli kuriálové ještě četné další povinnosti vůči občanům města, tak hlavně pokud šlo o veřejné práce, udržování ulic, vodovodů, služeb, zásobování, cen, veřejné hry, delegace k císaři, výpravy v zájmu města nebo státu atd.

Uvnitř městského senátu byla omezená skupina nejvýznačnějších radních, zvaných *p r i n c i p a l e s*, kteří se stali skutečným řídícím orgánem městské samosprávy, přičemž ovšem hlavní břemena přenášeli na bedra ostatních neprivilegovaných členů městského senátu.

Za těchto okolností není divu, že kuriálové, utlačováni mocnými, ožebračováni státem a nenáviděni obyvatelstvem, hledali všechny možné cesty, jak se vymanit z tohoto jha a postavení někdy až zoufalého, a v krajním případě prostě útekem z města.

FINANČNÍ SPRÁVA

Posledním dobrým hospodářem z principů byl Antonius Pius, který raději vyjednával než válčil a který se přidržoval osvědčené Tiberiovy zásady, podle níž dobrý pastýř ovce (tj. provincie) stříhá, ale nesdírá z nich kůži. A výsledkem jeho hospodaření bylo, že skončil svou vládu s velkým přebytkem ve státní pokladně (prý 675,000.000 denárů).

Ale již jeho nástupce, "filozof na trůně" Marcus Aurelius stačil nejen všechny jeho úspory utratit, nýbrž i - ne zcela svou vinou - ještě navíc přivodit značný státní deficit. Tento nepříznivý vývoj pak dále pokračoval a ani ráznému Septimiu Severovi se jej nepodařilo zastavit. A padesát let hluboké krize, jež řádila ve 3. století, dílo finanční zkázy už jen dokonalo.

Dioklecián, když nastoupil na trůn, snadno zjistil, že státní finance Římské říše jsou v troskách. Muselo mu být jasné, že měla-li se tato říše udržet, bylo naprosto nutné uvést její peněžní hospodářství zase do pořádku.

Jenomže, jak?

Jedno bylo jisté, že nadále se už nedalo hospodařit po staru se složitou soustavou nepřímých daní, která předpokládala prosperující hospodářství ve státě, protože celkové podmínky, za nichž Augustův fiskalismus dobře fungoval, se postatně změnily.

A druhou konstantou bylo, že v dané rozvrácené situaci nemohla k opravdové nápravě stačit pouhá finanční opatření, byť sebe důraznější, nýbrž že bylo nutno od základů přebudovat celý chod státu a tak ho přizpůsobit novým hospodářským a společenským poměrům. Ne tedy nějaké řešení dílčí, nýbrž jediné řešení komplexní mohlo Římskou říši nově stabilizovat. Ozdravit státní finance tedy znamenalo ozdravit napřed celý státní aparát. Proto všechny Diokleciánovy reformy státní správy spolu úzce souvisejí a každé zlepšení kteréhokoli úseku znamenalo zároveň zlepšení finanční situace ve státě. Tím spíše na sebe úzce navazují všechny reformy finanční správy samé.

Z toho je patrné, před jak obrovským úkolem Dioklecián stál a jakého nesmírného úsilí a velkého důvtipu bylo zapotřebí ke splnění takového úkolu, a to dokonce za podmínek, kdy ještě říše tvrdě zápasila o bytí a nebytí. A Dioklecián potřebnou energii a nezbytné schopnosti zvládnout tento mimořádně náročný úkol skutečně měl. Protože však za tak svízelných podmínek kráčel po nových cestách, nemohl vždy přesně předvídat konečný dopad svých opatření, musel často i improvizovat, takže není divu, dopustil-li se při tom i některých dílčích chyb, jež se pak projevily v bližší či vzdálenější budoucnosti.

9. Měna

Jestliže Traianus zvýšil příměsí jiných kovů ve stříbrných mincích o 5% a jestliže Marcus Aurelius, tísněn nedostatkem peněz zaviněným sice úspěšnými, ale dlouholetými a státní pokladnu vyčerpávajícími válečnými taženími, v nich snížil obsah stříbra o 8%, mohlo se to stále ještě považovat za opatření přechodná nebo aspoň nepříliš závažná. Jenomže znehodnocování měny stále pokračovalo, protože hospodářské poměry v říši se nezlepšovaly, nýbrž naopak silně zhoršovaly. Působilo zde několik nepříznivých okolností, z nichž hlavní byly patrně tyto:

doba hospodářské konjunktury, jež vyvrcholila za vlády Antonina Pia, ustala a ustoupila hospodářské rovnováze, která však netrvala dlouho. Zbohatlíci z předchozí doby blahobytu tyli ze svých majetků a netoužili po nových a riskantních podnicích, což mělo za následek značný pokles investičních záměrů a investiční činnosti, ochabování výroby a začátek zhoršování hospodářského stavu říše;

uvnitř státu byl sice poměrně klid, ale zato v okrajových provinciích se neustále válčilo a tyto vlastně už trvalé boje citelně vysávaly státní pokladnu;

za válek v Malé Asii vypukl v římské armádě zhoubný mor, který se brzy rozšířil do celé říše. Morová epidemie kosila nepřehledné spousty lidí, pustošila celé kraje, zasedla říši těžké rány a nakonec zahubila i Marka Aurelia samého;

přitom státní výdaje se neustále zvyšovaly pro rostoucí náklady na armádu, úřednictvo, veřejné stavby a přepych císařského dvora, který prudce stoupal, zejména za vlády dynastie Severovců, kteří pocházeli z Východu, považovali se za "pány světa" a požadovali pro sebe pocty a orientální nádheru tomu odpovídající.

Další skok při znehodnocování měny, tentokráte už závažného dosahu, učinili Septimius Severus snížením stříbra v denárech na polovinu hodnoty z doby Neronovy, a zvláště Caracalla ražbou dvoudenárů, zvaných podle něho *antoniniani*, které obsahovaly už jen třetinu neronovské hodnoty. Další velká devalvace nastala za Galliena, kdy stříbrné mince klesly na pouhou čtvrtinu původní hodnoty a ta se zakrátko snížila dokonce na pouhá dvě procenta. Tyto mince už byly jen slabě postříbřené, takže po kratším upotřebení se ukázalo, že jsou vlastně měděné. A právě stříbrné mince byly nejdůležitější, protože pomocí nich se uskutečňovala drtivá většina všech obchodů a jakmile tyto peníze ztratily důvěru obyvatelstva, nastala pochopitelně panika, jež vyústila v úplnou anarchii cen. Zlaté mince měly pak hodnotu nikoli nominální, nýbrž určenou podle váhy kovu a jeho okamžité ceny.

Aurelianus se pokusil ozdravit měnu novými mincemi (zvanými konvenčně podle jejich označení XX I) v hodnotě pěti denárů a s větším množstvím stříbra, ale marně.

Hodnota antoniniánů klesala dále, až se nakonec počítaly na celé sáčky (f o l l e s), v nichž jich bylo úředně vyznačeno 3.125; týmž termínem se pak označovala nová měnová jednotka f o l l i s, čímž vznikl tento poměr peněžních jednotek: 1 a u r e u s = 25 stříbrných denárů = 1.200 f o l l e s.

Za této situace, kdy peněz bylo mnohem více než výrobků, se Římská říše dostala do inflační spirály, která se točila stále rychleji, protože příčiny, které ji způsobily, trvaly i nadále a dokonce ještě sílily, zvláště za velké krize 3. století.

Nechyběly sice ani pokusy o nápravu, jako byl pokus Aureliánův s devalvací denáru na 1/20 dosavadní směnné hodnoty, ale protože taková administrativní opatření nebyla provázena ozdravením celého státního hospodářství, musela nutně ztroskotat.

Dioklecián, který usiloval o komplexní řešení všech neduhů a obtíží státní správy, se domníval, že po ukončení válek nastala konečně doba vyřešit v takovém širokém rámci i měnovou otázku.

Aby docílil zásadní, opravdovou měnovou reformu, dal razit nové plnohodnotné mince: zlatý a u r e u s v hodnotě 1/60 římské libry (5,45 g), stříbrný a r g e n t e u s v hodnotě 1/96 libry římské a mince měděné, jejichž nominální hodnota převyšovala hodnotu použitého kovu, takže stát se za ně musel zaručovat dalšími finančními opatřeními.

Jenomže Dioklecián vedle těchto nových a hodnotných mincí ponechal v oběhu i nadále nehodnotné mince staré, takže jeho velmi hodnotné mince zlaté a stříbrné mizely z oběhu; lidé je raději roztavovali na pruty a ty pak zakopávali do země.

Konstantin se poučil z tohoto nezdaru a zavedl nové mince v tomto poměru: zlatý s o l i d u s = 24 stříbrných s i l i q u a e = 400 měděných f o l l e s. Touto novou reformou se mu podařilo na celých dalších sedm století stabilizovat zlatou měnu. Naproti tomu hodnota stříbrných a měděných mincí dále klesala: ještě ve 4. století se za s o l i d u s platilo 6 000 měděných denárů, kdežto v dalším průběhu pokračovalo zhroucení těchto mincí tak, že se nakonec jeden s o l i d u s vyvažoval až milióny denárů.

Není pochyb o tom, že tento vývoj podstatně přispěl k šíření naturalizace celého hospodářství říše za dominátu. Stát přijímal daně raději v naturáliích a sám zase rovněž v naturáliích vyplácel státní zaměstnance. Jen nejvyšší úředníci a důstojníci směli dostávat místo naturálií peněžité částky (tzv. a d a e r a t i o), což jim umožňo-

valo různé machinace, tak zejména tím, že si vynutili peníze ve vyšším kurzu, zatímco zboží nakoupili za normální ceny, takže jim z toho vyplynul další slušný zisk jakožto *i n t e r p r e t i u m*.

10. Ceny

Za ničivé všeobecné krize 3. století se inflační spirála cen roztočila v inflační vír, v němž ceny za spotřební zboží všeho druhu stoupaly do závratné výše. Tomu bylo už nutno učinit konečně přítrž, aby nedošlo k úplnému hospodářskému rozvratu říše. Otázka cen úzce souvisela s podnikanými měnovými opatřeními a naopak. Správně mělo jít jedno ruku v ruce s druhým, ale za tehdejších poměrů to prostě nebylo možné. Právě nesoulad měnových opatření Diokleciánových s vývojem cenové hladiny na trzích zboží způsobil neúspěch jeho měnové reformy.

Pořádek v cenách bylo tedy nutno udělat, ale jak?

Dioklecián byl výborný vojevůdce a znamenitý organizátor, ale nebyl ekonom a stěží lze předpokládat, že mezi jeho spolupracovníky byl nějaký praktik tak zkušený, aby mu mohl předložit kvalifikované návrhy v oblasti cen. A zatím se cenové poměry dále zhoršovaly: nesmí se totiž zapomínat na to, že tehdy jako vždy v rozháraných obchodních podmínkách vedle normálního, oficiálního trhu, který přece jen podléhal jakési státní a veřejné kontrole, vznikl a bujel černý trh, který různými nekalými cestami stahoval nedostatkové zboží, využíval obrovské poptávky a nepatrné dodávky, a tak čile a vydatně cizopasil na oslabeném státním hospodářství, čímž ho jen dále podryval.

Dioklecián, když už v říši nastalo alespoň relativní uklidnění politické i vojenské, se rozhodl k ráznému administrativnímu řešení cenové otázky. Vydal totiž r. 301 svůj proslulý edikt o cenách (*e d i c t u m d e p r e t i i s r e r u m v e n a l i u m*), který jednotně pro celou říši stanovil maximální ceny za zboží všeho druhu a maximální odměny za četné druhy služeb, též za výkony příslušníků svobodných povolání, mezi něž patřili i *a d v o c a t i*. Edikt obsahoval též přísné sankce proti těm, kdož by překročili stanovenou maximální výši cen nebo služeb; za zvláště přitěžujících okolností hrozil provinilci dokonce trest smrti.

Císař vycházel ze skutečnosti, že stát měl k dispozici obrovské množství potravin, které získával z pozemkové daně a z výnosu státních domén, a že též státní dílny vyráběly množství spotřebního zboží, takže jen z těchto tří zdrojů bude možno dostatečně uspokojovat aspoň základní potřeby obyvatelstva.

Přitom se však dopustil vážného nedocenění skutečného hospodářské-

ho stavu říše, patrně pro nedostatek spolehlivých informací o rozhodujících ukazatelích.

Především výroba ze státních dílen byla přece jen omezena na určité spotřební předměty, takže všechny ostatní musela dodávat svobodná výroba, kterou stát nechtěl a ani nemohl přímo ovlivňovat.

Dále plynulé zásobování obyvatelstva potravinami a spotřebním zbožím předpokládalo stejně plynulou zemědělskou i řemeslnou výrobu a tento požadavek byl v oněch stále ještě pohnutých dobách prostě neuskutečnitelný.

Jednotná úprava kterékoli oblasti má značné výhody, ale musí se zakládat na vhodných podmínkách. A domnívat se, že výrobní poměry, výrobní náklady, jakost zboží, doprava materiálů, hodnota služeb atd. jsou přibližně stejné v celé říši nebo že lze existující rozdíly překlenout jednotnými cenami a odměnami bylo klamnou iluzí, která musela vést k hořkému rozčarování.

A konečně skutečnost, že v říši obíhalo (nových i starých) mincí mnohem více než odpovídalo množství výrobků, sama o sobě hnala ceny nahoru, a dokud takový stav trval, žádné administrativní opatření nemohlo tento nepříznivý vývoj změnit.

Uvážíme-li dopad všech těchto (a zřejmě i jiných důležitých) okolností, pak snadno pochopíme, že Diokleciánův cenový edikt musel jako norma trvalé povahy ztroskotat. Přes nejpřísnější sankce ceny dále stoupaly, od krajních trestů bylo nutno pro masové živelné porušování této normy upouštět a nakonec již za pouhé čtyři roky nezbylo než celý edikt zrušit.

I tak však, přes celkový neúspěch, se Diokleciánův cenový edikt v literatuře hodnotí pro svou neobyčejnou šíři (téměř tisíc obširných položek) i velkolepé pojetí jako nejdůležitější ekonomicko-sociální norma antické doby.

V dalším se ceny znovu vyvíjely živelně, ruku v ruce se znehodnocováním stříbrných a měděných peněz.

Jakousi odpomoc hledalo obyvatelstvo v tom, že výrobky více měnilo než prodávalo, takže okamžitá situace na trzích zboží vždy rozhodovala o výši cen a odměn za služby.

11. Daně

Byly-li všechny Diokleciánovy reformy státní správy důležité, pak jeho reforma daňové soustavy byla snad ze všech nejdůležitější, protože na ní přímo závisela další existence Římské říše.

Za principátu byly podstatnou a rozhodující složkou státních příj-

mů nepřímé peněžní daně, které měly co nejdokonaleji postihnout majetek a výdělek poplatníků.

Celá tato složitá soustava ovšem předpokládá kvetoucí hospodářství nebo aspoň zdravé hospodářské poměry, pevnou hodnotu peněz a rovnováhu mezi penězi a materiálními hodnotami.

A právě tyto předpoklady se od konce 2. století rozvíkly a za hluboké krize 3. století docela odpadly. Když se měna rozkotala a peníze ztrácely vůči ceně, vybírání daní bylo nutno tomuto stavu neustále přizpůsobovat, tj. peněžité částky zvyšovat, což muselo vést k nepořádkům, zmatkům a hospodářským otřesům.

Zde tedy byl Diokleciánův úkol velmi obtížný: měly-li se vyvodit náležité závěry z celkové podstatně změněné situace (příčemž bylo zejména důležité znehodnocení měny, rozvrat dosavadní daňové soustavy a zrušení rozdílu mezi Itálií a provinciemi), pak se císař musel odhodlat k řešení novému a zároveň pokud možno bezpečnému, které by uvedlo celou daňovou soustavu do pořádku a zajistilo její další nerušený vývoj.

A Dioklecián takové nové a vhodné řešení našel. Opíral se přitom o tři hlavní zásady, že totiž základem jeho nové daňové soustavy bude pozemková daň vybíraná zásadně v naturáliích, že daně již nebudou poplatkem vnuceným poraženým národům, nýbrž zákonným příspěvkem veškerého obyvatelstva říše na úhradu státních a veřejných výdajů a konečně že výše této daně bude pečlivě a podrobně odstupňována podle patričních ukazatelů.

Jinak však, pokud jde o podrobnosti celé této úpravy, existují četné a také zásadní pochybnosti, protože Diokleciánova daňová reforma byla přes svou ideovou jednoduchost při provádění v praxi velmi složitá, už svou přípravou; a kromě toho prameny jsou v tomto směru tak rozporné, že je velmi nesnadné, ne-li nemožné, dopídit se bezpečných poznatků o jednotlivých dosud nejasných otázkách.

Tato nejasnost dopadá do značné míry na výklad celé finanční správy za dominátu, neboť přesto, že jde o odvětví vrcholně důležité (což dokazuje např. spousta císařských konstitucí z této oblasti, jež obsahuje *C o d e x T h e o d o s i a n u s*), mnoho otázek zůstává stále ještě nevyjasněno.

Tak hned ústřední pojem při zdaňování venkovských pozemků, *i u g u m* (vlastní význam: jho, spřežení) není naprosto jednoznačný. Někteří starší badatelé se domnívali, že je to vlastně pojem shodný s pojmem *i u g e r u m*, a tedy plocha tak veliká, jakou může zorat jeden muž s jedním spřežením za jeden den (tj. přibližně délky 240 a šířky 120 stop, asi 1/4 ha). Hlubší rozbor pramenů však ukazuje, že zde nešlo o zdanění pracovní síly člověka, nýbrž o zdanění půdy ja-

kožto nejdůležitějšího výrobního prostředku s náležitým zřetelem na její zvláštní vlastnosti v každém konkrétním případě. Jinak tomu bylo na lepší či horší půdě, jinak v nížině nebo na horách, jinak při pěstování obilí, vína či oliv atd. Tak např. i u g u m normální půdy na vinicích činilo 5 jiter, na polích v nížině 20, na horách 40 (a při horší půdě až 60) jiter.

I u g u m tedy byla jakási abstraktní daňová jednotka, která měla poplatníkovi za normálních okolností dát přibližně stejný výnos, ať šlo o jakýkoli druh zemědělské výroby. Protože touto daní, zvanou obvykle i u g a t i o (někdy však i jinak, zejména c a p i t a - t i o t e r r e n a) měla být podchycena veškerá venkovská zemědělská půda, na opuštěné pozemky (jichž počet byl příznačný pro hospodářské poměry na venkově a pro nespokojenost majitelů půdy) uvalil stát nucený pacht podle helénistického vzoru a s řeckým názvem e p i - b o l é .

Souhrn objektivních ukazatelů pro stanovení této daňové jednotky se neustále měnil a proto finanční úřad určoval i u g u m pro každý rok zvlášť; císař pak stanovil výši daně za každé i u g u m . Obojí rozhodnutí, jak rozpis finančního úřadu, tak i císařský edikt se zvaly i n d i c t i o .

Pozemková daň velmi přispěla k naturalizaci celého dominátního hospodářství. Jeho výhodou byla stabilizace hospodářských poměrů, protože zásobování měst, udržování armády, platy nižšího úřednictva aj., toho všeho se již nedotýkaly výkyvy v oblasti měny, cen a dopravy. Nevýhodou však bylo přibrzdění jakéhokoli hospodářského pokroku a značné ochuzení veškeré hospodářské činnosti.

Pozemková daň byla sice daní hlavní a nejdůležitější, nikoli však jedinou.

Obyvatelé měst ve věku od 14 (ženy od 12) do 65 let, kteří neměli pozemky venkovské, nýbrž jen městské, a ti, kdo měli majetek jen movitý, byli povinni platit daň osobní, c a p i t a t i o p l e - b e i a . Také zde základní termín, podle něhož se daň nazývala, c a p u t , označoval nikoli jedince, nýbrž opět jen abstraktní daňovou jednotku, jež podchycovala přibližně stejně výnosné zdroje příjmu. Tato daň byla ovšem každoročně nově rozepisována a byly od ní osvobozeny (nebo méně zdaněny) některé sociální skupiny, především vojáci a duchovní, dále pak vdovy, starci, děti.

Existovalo též zdanění kolónů pracujících v zemědělství (c a p i - t a t i o h u m a n a) i zdanění dobytka (c a p i t a t i o a - n i m a l i u m), obojí rovněž podle abstraktního měřítka předpokládaného normálního užitku vyplývajících z jejich činností.

Stanovit úhrnnou částku daní bylo výsostným právem císaře. On roz-

dělil tuto celkovou částku do prefektur a prétoriánské prefekty zmocnil aktem zvaným *d e l e g a t i o*, aby částky, které připadaly na jejich prefektury, rozepsali na provincie jim podléhající a jejich místodržící zase dále na provinční města. Těm pak zůstala, jak jsme viděli, vlastní péče, odpovědnost a ručení za úhrnný odvod daně, to vše už nemohli přesunout na nikoho jiného.

Rozvržení daně na jednotlivce se dělo podle výsledků cenzu majetku a pracovních sil, který Dioklecián započal už v r. 287 a který se pak obnovoval vždy po pěti letech, nikoli však bez značných obtíží, neboť poplatníci se pochopitelně domáhali zápisu pro ně co nejvýhodnějšího.

Vcelku nutno mít zato, že daňová soustava zavedená Diokleciánem, fungovala uspokojivě, o čemž svědčí hlavně skutečnost, že vlastně přetrvala celou dobu dominátu; zachovaly se ovšem zprávy, že leckde se zacházelo krutě s poplatníky.

Diokleciánovi nástupci jeho daňová opatření ještě různě doplnili.

Již od dob Konstantinových platili všichni řemeslníci, obchodníci a vůbec podnikatelé všeho druhu (i nevěstky a efébové), pokud ze své činnosti měli nějaký příjem, zvláštní živnostenskou daň zvanou *c o l l a t i o l u s t r a l i s* (protože se vybírala jednou za pět let) neboli *c h r y s a r g y r i o n*, jinak také *a u r u m n e g o t i a t o r u m*, *a u r a r i a f u n c t i o* aj. Tuto daň zrušil císař Anastasius kolem r. 500.

Konstantin zavedl také zvláštní třístupňovou daň (nazvanou *c o l l a t i o g l e b a l i s* nebo prostě *g l e b a* či *f o l l i s*) pro senátory (ti totiž neplatili řádné daně), a to podle velikostí jejich nemovitého majetku ve výši dvou, čtyř nebo osmi *f o l l e s* ve zlatě; daň odpadla r. 450.

Senátoři byli povinni přispívat též na výdaje spojené s pořádáním veřejných her částkou zvanou *p r a e t u r a* (protože tyto hry organizovali tehdy prétoři).

Při nastoupení nového císaře na trůn nebo při oslavách desetiletí jeho vlády platili senátoři jako kolektiv značný příspěvek ve zlatě, zvaný *a u r u m o b l a t i c i u m*, např. při oslavě *d e c e n n i a* Valentiniana II. r. 389 činil tento příspěvek 1 600 *l i b e r* zlata.

Města zase při různých slavnostních příležitostech (vítězství nad nepřáteli, ale také nastoupení nového císaře na trůn aj.) přinášela císaři bohatý peněžní dar, tzv. *a u r u m c o r o n a r i u m*. A když města či poddaní panovníci požadovali na císaři splnění nějaké své prosby, zasílali mu darem opravdovou zlatou korunu.

Kromě uvedených přímých a zvláštních daní se za dominátu zachovaly ještě některé dřívější méně významné, nikoli však zanedbatelné daně

nepřímé (např. z prodeje otroků, *v i c e s i m a m a n u m i s - s i o n u m*), dále různé správní dávky, celní poplatky atd.

VOJENSKÁ SPRÁVA

Římské armáda za republiky i za principátu měla na tehdejší poměry vždy - jen s menšími výkyvy - vynikající technickou i odbornou úroveň, jak o tom nejlépe svědčí skutečnost, že dobyla a po dlouhá staletí udržela celé Středomoří i s širokým okolním zázemím.

Na sklonku principátu (do jisté míry obdobně jako v 1. století př. n. l. za občanské války) začala však váznout její spolehlivost politická. Armáda přestávala už být poslušným nástrojem a vykonavatelem vůle vlády, její vysocí velitelé začínali uskutečňovat své vlastní politické i osobní cíle, v čemž je jejich podřízené jednotky podporovaly, a osobovali si právo zasahovat do celostátní politiky a dokonce i do otázky, kdo má být císařem.

Tento proces destabilizace římské armády, až i jejího politického rozkladu dovršila pak velká krize 3. století, kdy jednotlivé složky armády už přímo zasahovaly do státního dění a bez jakýchkoli zábran prohlašovaly své velitele za císaře. A nejednou stály různé sbory téže římské armády proti sobě a vynucovaly své požadavky silou. Za těchto okolností nutně upadla vojenská kázeň, velitelé museli ke všem požadavkům vojáků přihlížet a těm šlo hlavně o to, aby měli co možná pohodlný život a aby z každé vojenské akce získali co největší kořist.

12. Reformy Diokleciánovy

Když se Dioklecián ujal moci, muselo mu být jasné, že jeho prvním úkolem, nejdůležitějším nikoli co do podstaty jeho vlády, nýbrž co do časové naléhavosti, bylo přimět armádu, aby se vrátila ke svému poslání ukázněného obránce státu a nevměšovala se do státní politiky. Jakékoli otálení zde mohlo vést k výbuchu, který by vrhl říši zpět do propasti ničivé krize. Oproti svým předchůdcům měl Dioklecián, který sám byl jako oblíbený vojevůdce dosazen na trůn armádou, výhodu v tom, že armáda již byla unavena neustálým střídáním císařů, jímž nakonec sama velmi trpěla.

Dioklecián měl nyní na vybranou více cest, od pokračování v dosavadní linii až po okamžité přebudování celé armády. Díky svému celkovému uvážlivému postoji nevolil však ani zde nějaké krajní řešení, nýbrž "za pochodu" odvracel hlavní nebezpečí současné doby a mezitím

postupně upevňoval v armádě vojenskou kázeň a zvyšoval její bojeschopnost. Ale ani později se nepustil do pronikavých novot v této velmi choulostivé oblasti, nýbrž spokojil se toliko omezenými reformami, snažil se zdokonalovat jen ty články, které nápravu naléhavě potřebovaly.

Jak z jeho zásahů vyplynulo, sledoval přitom dvojí účel, totiž pomocí armády zajistit pevnost a celistvost Římské říše a zároveň zabránit vnitřním otřesům, pokusům o převrat, uzurpacím a atentátům.

Ponechal dosavadní rozčlenění armády, jejíž těžiště bylo již dříve v provinciích klíčového významu, ale postupně je upravoval a zesiloval. Pohraniční sbory, které byly až dosud vždy silně soustředěny na určitých výhodných místech, rozmístil rovnoměrněji po celé délce hranic.

Legie s vysokými početními stavy až do 6 000 mužů se mu jevily jako málo pohyblivé a proto jejich stavy důkladně omezil až na pouhých 1 000 mužů, zato však počet legií podstatně zvýšil; tím zlepšil jejich manévrovací možnosti a přitom legionářů bylo mnohem více než dříve.

Také římské posádky v pohraničí se mu zdály nedostatečné, jak co do množství, tak i co do obsazení. Proto po celé délce hranic dal zbudovat pevnosti a umístil v nich dostatečně silné posádky.

Zkušenosti ho poučily o tom, jak veliký význam má jízda v pohybovém boji, který byl tehdy takřka pravidlem. Proto pozdvihl jízdu z jejího dosavadního podřízeného postavení na úroveň pěchoty tím, že nové velké jízdní jednotky nazvané *vexillarii* postavil na roveň legiím. Názvy jízdních jednotek se řídily podle jejich výzbroje jako např. *cathartarii* (obrněná jízda), *clibanarii* (kyrysníci), *sagittarii* (lučištníci) aj.

Pomocné sbory peregrinů, *auxilia*, měly svou vlastní organizaci, podle níž se většinou rovněž členily na jednotky pěchotní a jízdní.

Těmito různými opatřeními učinil Dioklecián přítrž neustálým nájezdům nepřátel na říši a zabraňoval jim pronikat do hloubky okrajových provincií.

Ale ani tím vším se ještě nespokojil. Předchozího oslabení říše využívali vnější nepřátelé natolik, že i nyní se jim někdy podařilo vniknout do některé provincie a místní vojenské síly nestačily takový nápor zmařit. Aby i takové pokusy zneškodnil, vybudoval Dioklecián uvnitř říše nepříměš velikou, ale velmi pohyblivou armádu složenou z vybraných nejlepších vojáků, která ho stále doprovázela (odtud se nazývala *comitatus* a její vojáci *comitatenses* na rozdíl od příslušníků pohraniční armády, což byli *limites* -

n e i č i l i r i p a r i e n s e s) a kterou mohl kdykoli rychle přemístit na nejohroženější úsek. Tato myšlenka sice nebyla nová, protože už někteří jeho předchůdci mívali občas k dispozici obdobné jednotky, ale Dioklecián je jednak rozmnožil, jednak z nich utvořil stálou armádu.

V čelo vojenských jednotek v provinciích postavil vojenské velitele, d u c e s, takže místodržícímu (p r a e s e s) zůstala prakticky jen civilní pravomoc.

O svou osobní bezpečnost se Dioklecián postaral tak, že vedle prétoriánů (kteří již pozbyli jeho důvěry pro svou minulost) zřídil nové a početnější vojenské jednotky z nejspolehlivějších vojáků, které si vybral z legií.

Všechna tato i jiná opatření týkající se armády si ovšem vyžádala množství sil, takže Diokleciánova armáda čítala přibližně půl miliónu mužů.

13. Reformy Konstantinovy

Také Konstantin byl vynikající vojevůdce, dokonce už od mládí, a jako takový byl (tehdy ještě) oblíben v armádě svého otce Constantia Chlorea; proto také po jeho smrti ho armáda provolala za císaře a dokonce hned za Augusta. V dalších letech pak Konstantin neustále válčil, takže načerpal nepřeberné vojenské zkušenosti a to mu velmi pomohlo, když po letech hodnotil a měnil dílo svého předchůdce Diokleciána v této oblasti.

Tehdy ovšem byla situace už docela jiná. Dioklecián po tuhých bojích zlomil náporů všech vnějších nepřátel, takže poměry na státních hranicích se do značné míry uklidnily. Všechny okolní národy a kmeny se již přesvědčily o tom, že Římské říši znovu vládne pevná ruka a že by nebylo radno ji napadat.

Tento stav věcí přiměl Konstantina k zásadní reformě armády (m i l i t a a r m a t a), zdánlivě jen kvantitativní, ale ve skutečnosti a ve svých účincích kvalitativní: na jedné straně totiž podstatně omezil početní stavy pohraničních vojsk (l i m i t a n e i) a na straně druhé zase podstatně zesílil - v rámci celkové centralizace - vnitřní operační armádu (c o m i t a t e n s e s) a ještě ji důkladně reorganizoval.

Nyní jí postavil v čelo dva vrchní velitele (m a g i s t r i m i l i t u m), z nichž jeden velel pěchotě (m a g i s t e r p e d i t u m) a druhý jízdě (m a g i s t e r e q u i t u m). Nejvyšší velení si císař ovšem ponechával sám. M a g i s t r i m i -

l i t u m patřili k nejvyšším státním funkcionářům, před nimi byli jen *p r a e f e c t i p r a e t o r i o* a *p r a e f e c t u s u r b i*.

Podstatně přebudoval Konstantin také císařovu tělesnou stráž. Prétoriány rozpustil vůbec a na jejich místě zřídil nové elitní jízdní jednotky zvané *s c h o l a e p a l a t i n a e* ze samých zkušených veteránů vyšších hodností, jimiž velel *m a g i s t e r o f f i c i o r u m*. *S c h o l a e* sloužily zároveň jako vojenská škola pro řadové důstojníky. Císaře, jeho rodinu a císařské paláce chránila palácová stráž, vybrané pěchotní a jízdní jednotky (*p r o t e c t o r e s*); z nich císaře při slavnostních příležitostech obklopovali jízdní *p r o t e c t o r e s d o m e s t i c i*, kterým velel *c o m e s d o m e s t i c u s*.

D u c e s, totiž vojenští velitelé, jimž podléhaly rozsáhlé kraje, fungovali nyní téměř ve všech provinciích; nejvýznačnější z nich měli titul *c o m e s*.

Protože Konstantin považoval za výhodnější, aby pěchota i jízda bojovaly samostatně (i když pod jednotným vrchním velením), legie se nyní staly jednotkami výlučně pěšími a císař se přičinil o to, aby v jejich řadách bylo více Germánů, jež jako vojáky vysoce cenil.

14. Římská armáda ve 4. - 6. století

Za Konstantinových nástupců byly sice (a zvláště po rozdělení říše na Západořímskou a Východořímskou) učiněny některé změny na vysokých velitelských místech (tak *m a g i s t r i m i l i t u m* byli čtenější - jen u dvora byli dva *m a g i s t r i m i l i t u m p r a e s e n t a l e s*, z nichž jeden velel pěším a druhý jízdním jednotkám), pravomoc některých dosavadních velitelů se změnila, zřizovala se některá nová velitelská místa aj., ale to vše nic podstatného nezměnilo na organizaci a rázu římské armády, jak ji přebudovali Dioklecián a Konstantin. Základní členění vyšších jednotek i funkce nižších velitelů zůstaly dokonce povětšinou v podobě, jakou jim dal ještě Augustus.

Na tehdejší poměry obrovskou půlmilionovou armádu bylo ovšem nutno neustále doplňovat, což působilo značné potíže. Dávno už padla dřívější bezvýjimečná zásada, že v římské armádě smějí bojovat jen římscí občané. Nyní už nezbylo než vypomáhat si tělesně zdravými, jinak však zaostalejšími "barbary" ze vzdálených provincií. Nastal proces barbarizace římské armády, který pronikavě změnil její národnostní složení, ale který po vojenské stránce nebyl nijak na škodu. Vojenské

sbory, v nichž sloužili převážně Galové a Germáni, byly stále významnější a zejména Germáni dosáhli i velmi vysokých velitelských míst. Že tím však nutně vznikaly vážné problémy politické, je na blední.

V okrajových provinciích, zejména na severu říše, se usazovaly různé barbarské národy a kmeny, s nimiž Řím uzavíral (z nutnosti) smlouvu a odtud se nazývali *f o e d e r a t i*; ta jim vždycky ukládala vojenskou povinnost, hlavně odrážet první útoky nepřátel v pohraničí říše. Tyto oddíly bojovaly pod velením svých vlastních knížat, ba i králů, avšak po boku římské armády (do níž vlastně nepatřily - přesně vzato šlo zde o vztah mezinárodní).

I nadále trvala však zásada, že otroci byli z římské armády vyloučeni.

Při náboru se brancům slibovaly různé výhody a odměny, což mělo největší úspěch právě u barbarů.

Spolu s přikovááním všech rodin řemeslníků k jejich řemeslům se i vojáctví stalo dědičným a přecházelo z otce na syna nebo zetě (tuto jejich vázanost zrušil teprve císař Justinian).

Majitelé pozemků (hlavně velkostatkáři), kteří zaměstnávali kolóny, byli povinni dodávat státu brance podle velikosti svého pozemkového majetku, což se pro ně stalo velmi tíživé při tehdejší nedostatku pracovních sil. To vedlo k různým machinacím, jimiž se statkáři snažili své postavení usnadnit. Proto se sdružovali v jakési společenstva, aby si v tomto směru navzájem pomáhali.

Tak mezi jiným vznikly dvě nové právní instituce, jejichž názvy naznačují, že vznikly na Východě, i když se jich pak používalo stejně vydatně i na Západě. Představený společenstva (*c a p i t u l a r i u s*) vybíral od členů dávku, jejímž hlavním účelem bylo odškodnit člena společenstva, který brance odvedl, za ztrátu pracovní síly kolóna (tzv. *p r o t o s t a s i a*). Jinou možností bylo, že kapitulár z peněz, které vybral, soukromě najal a dodal brance namísto člena společenstva (tzv. *p r o t o t y p i a*).

Z povinnosti dodávat brance byly ovšem vyňaty četné privilegované skupiny, které z řad dvorských úředníků a dočasně i senátorů.

15. Právní postavení vojáků

Vojenská služba byla stále velmi dlouhá, trvala minimálně 20 let, ale kdo si chtěl zachovat všechny výhody, jež poskytovalo čestné propuštění z armády (*m i s s i o h o n e s t a*), musel v ní sloužit nejméně 24 let. Týchž výhod však i při kratší službě nabývali ti vojáci vnitřní armády, kteří se bez svého zavinění stali invalidními; v pohraničním vojsku až po 16leté službě.

Vojákům zůstaly prakticky všechny dřívější výsady a nadto získali ještě další, tak zejména nepodléhali daňovým břemenům a po pěti letech služby ani ne někteří členové jejich rodin. Sňatky vojáků byly běžné, zvláště v pohraničí, a tam měly takové rodiny i nárok na přiděly potravin. Významná byla dále úplná pořizovací volnost vojáka a jeho ochrana před jakýmkoli podvodem pomocí *restitutio in integrum*. Spory mezi vojáky vyřizovaly vojenské soudy.

Hmotné zabezpečení vojáků se značně zlepšilo.

Především dostávali hlavní část žoldu v potravinách (*annona*) a v krmivu pro koně a muly (*capitulum*). Z potravin to byl chléb a suchary, maso čerstvé i nasolené, víno, ocet a olej, vše odstupňované podle vojenské hodnosti. Peněžní část žoldu byla sice slabá (protože zůstala na dřívější nominální úrovni, zatímco inflace velmi zeslabila její kupní sílu), ale vyvažovaly ji poměrně značné mimořádné dary (*donativum*), které vojáci dostávali při různých příležitostech jako bylo nastoupení nového císaře na trůn, výročí jeho narození, nastoupení konzulátu, desetiletí jeho vlády aj.). Tak např. legionáři dostávali při každé oslavě nového císaře - augusta 1 250, při oslavě císaře - cézara 625 denárů a dalších 1250, zastával-li některý z nich konzulát. Bylo-li v jednom roce více augustů nebo cézarů, *donativum* se úměrně zvyšovalo.

Zato tresty za jakákoli provinění, ať ve službě samé nebo i proti obyvatelstvu (hlavně za zneužití postavení vojáka) byli velmi přísné až kruté (utěť ruky, upálení aj.). Hlavními vojenskými delikty v té době byly zběhnutí, zbabělost před nepřítelem, spiknutí a vzpoura. Že přes všechny výhody byla vojenská služba nicméně velmi tíživá, dokazují v pramenech častěji zaznamenané zprávy o sebezmrzačení vojáků (rovněž trestné smrtí).

Vojenské soudy pracovaly rychle a rázně, bez přílišného dokazování viny - rozhodovaly přitom názor a vůle velitelů. Na všechna těžší provinění byl trest smrti.

Mimořádné případy soudil sám císař nebo komise složená z členů konsistoře.